

ЯН ЧАЧОТ

*Гравюра Ф. Г. Рэберга
паводле малюнка І. Палькоўскага*

Зміцер Яцкевіч

РАДАВОД ЯНА ЧАЧОТА

Знаць Чачота ўсе павінны ...

Ф. Багушэвіч

Радавод старажытнага беларускага шляхецкага роду Чачотаў рыхтаваўся намі да малага гербоўніка Навагрудскай шляхты, які сёння налічвае 202 прозвішчы. Дадзены матэрыял падрыхтаваны на падставе матэрыялаў фонду Мінскага дваранскага дэпутацкага сходу, які сёння мае больш за 5000 спраў і захоўваецца ў Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі (далей — НГАБ). Шматлікі і разгалінаваны шляхецкі род Чачотаў неаднаразова прызнаваўся ў дваранстве Расійскай імперыі: Літоўскім дваранскім дэпутацкім сходам у 1798 г., Мінскім губернскім у 1802, 1815, 1853, 1892 гг., Гродзенскім у 1817 г., з аднясеннем у 1 і 6 частку радаводных кніг, а таксама зацвярджаўся Сенатам у 1835, 1855 і 1892 гг. Амаль усе гэтыя дакументы і матэрыялы па розных адгалінаваннях роду былі сабраны ў адной справе аб дваранскім паходжанні Чачотаў, якая налічвае больш за тысячу аркушаў (канец XVI ст. — 1909 г.). Акрамя гэтага, у НГАБ захоўваецца генеалагічная табліца адной галіны роду, складзеная ў 1802 г. і дапоўненая ў 1832 і 1834 гг., фармулярны спіс А. Ф. Чачота (1840) і шэраг пратаколаў за розныя гады.

Усе адгалінаванні роду Чачотаў карысталіся гербам Астоя, якім карысталіся яшчэ больш за 220 шляхецкіх родаў. Згодна з паданнем, гэты герб у 1069 г. быў дараваны каралём Баляславам за мужнасць рыцару Астою. Выява герба ўяўляе сабой чырвоны шчыт, пасярэдзіне якога меч з залатымі маладзікамі, павернутымі вонкі. Часам сустракаюцца змены колеру шчыта на блакітны ці некаторых дэталей. Напрыклад, на генеалагічнай табліцы 1802 г. шчыт мае блакітнае тло, але ў пратаколе 1798 г. — чырвонае. Чырвоны колер даецца і ў іншых апісаннях герба Чачотаў. Верагодна, тут памылка мастака, таму што нават у пратаколе за гэты год поле пазначана як чырвонае. Наверсе шчыта — рыцарскі шлем са шляхецкай каронай і пяццю страусавымі пёрамі. У польскіх гербоўніках рыцарскі шлем упрыгожваюць два залатыя маладзікі і чорная галава цмока, з пашчы якога шугае полымя.

Чачоты, якія часам карысталіся родавым прыдомкам Данілевіч, паходзілі са Смаленскага ваяводства, дзе валодалі рознымі маёнткамі. Апошнія, згодна з родавым паданнем, а таксама з прывілеем караля Жыгімонта

Аўгуста ад 1545 г., былі захоплены Масквой у час ваенных дзеянняў. Верагодна, гэта адбылося крыху раней, у апошнюю, пятую па ліку, вайну Вялікага Княства Літоўскага з Масквой у 1534–1537 гг.

Родапачынальнік Васіль Данілевіч (магчыма, імя па бацьку) Чачот — дваранін яго каралеўскай міласці — атрымаў за вайсковыя заслугі згодна з вышэй згаданым прывілеем 1545 г. фальварак Ярашава былога Слонімскага павета (цяпер Баранавіцкі р-н) з 7 пустахамі і 5 службамі двара Моўчадскага. Прывілей быў канфірмаваны (пацверджаны) каралём Жыгімонтам у 1631 г. і Уладзіславам у 1641 г. Кароль Стэфан Баторый надаў Васілю Данілевічу Чачоту ў 1580 г. яшчэ 14 валок у вёсцы Калеснікі, адняўшы іх ад Моўчадскага двара. Гэта было пацверджана каралём Жыгімонтам у 1619 г.

Фальварак Ярашава неаднаразова драбіўся ў выніку дзяльбы паміж спадчыннікамі. Лічыцца, што першы раз гэта адбылося ў 1591 г., калі памёр бацька. Тады сыны Васіля Данілевіча Іван, Дзмітрый, Канстанцін, Фёдар пачалі дзяліць паміж сабой грунты ярашаўскія. Пастанова аб гэтым была запісана ў Слоніmsкім гродскім судзе 8 студзеня 1592 г. Там, у прыватнасці, гаворыцца, што тры браты — Канстанцін, Дзмітрый і Іван падзялілі поле каля Доўгай нівы.

Цікава, што там удакладняецца месцазнаходжанне і склад Ярашава. Прынамсі, ён знаходзіўся над рэчкай Моўчаддзю, і ў яго склад уваходзілі яшчэ тры вёскі: Кузьмічы, Несцеравічы і Цікневічы. Вёскі з падобнымі назвамі існуюць і сёння на тэрыторыі Баранавіцкага р-на: Кудзевічы, Цыхневічы, Несцеры (?). Заўважым, што былі зроблены чатыры такія пастановы, а арыгінал напісалі тры браты для Фёдара, ён жа быў паўторна актыкаваны ў Навагрудскім гродскім судзе ў 1797 г. і прадстаўлены для вываду спачатку ў 1798 г., а потым у наступныя гады. (Гэта — самы старажытны дакумент роду Чачотаў, напісаны на старажытнабеларускай мове.) Галіна Фёдара Васільевіча, відаць, мела добры архіў. Невыпадкова менавіта яна захавала гэты старажытны дакумент і шмат іншых матэрыялаў XVII – пачатку XIX ст., якія захаваліся ў справе аб дваранскім паходжанні роду Чачотаў. Прадстаўнікі гэтай галіны займалі значныя пасады ў Вялікім Княстве Літоўскім і мелі розныя зямельныя ўладанні.

Унук Фёдара Міхаіл Юзафавіч, жонка Лізавета Шукевіч, таксама як і яго сын Бенядзікт (прывілей караля Станіслава Аўгуста ад 1764 г.) былі мастаўнічымі слоніmsкімі і валодалі часткамі спадчыннага маёнтка Ярашава. Сын яшчэ аднаго ўнука Фёдара, Ян Лявонавіч і жонка Сузана, дачка Рамана, мелі сына Антона, які ў 1738 г. набыў у Шчукаў знакаміты фальварак Завоссе — радзіму Адама Міцкевіча. Антон і жонка Петранеля Івановіч (Яновіч — ?) пакінулі набыты маёнтак Завоссе і частку Ярашава, званую па дзеду Антонаўшчынай, сваім сынам — Ігнату і Антону Тадэвушу. Апошні ў канцы XVIII – пачатку XIX ст. прадаў сваю частку Ярашава, набыў фаль-

варак Клюкавічы Навагрудскага павета. Ён валодаў таксама застаўным ад Радзівілаў фальваркам Барацін (1817) і — разам з братам — фальваркам Завоссе. Антон Тадэвуш у канцы XVIII – пачатку XIX ст. служыў пісарам і рэгентам судоў земскіх навагрудскіх, а таксама суддзёй і прэзідэнтам судоў гранічных навагрудскіх. Ён быў жанаты з Петранеляй Салмановіч, меў сыноў Альбіна, Адама, Канстанціна. У 1837 г. яго ўзнагародзілі ордэнам св. Уладзіміра IV ступені.

Стрыечны брат Антона Тадэвуша Ян Лявонавіч быў рэгентам і адвакатам навагрудскім. Яшчэ адзін прадстаўнік гэтай галіны — Аляксандр Апалянары, сын Людвіга Францавіча, у 1834 г. працаваў рэгентам Мінскага павятовага суда. Адам, сын Тамаша Станіслававіча, быў каморнікам Ваўкавыскага павета. Якуб, сын Юзафа Лявонавіча, згодна з прывілеем караля Станіслава Аўгуста ад 1786 г., — падчашы Навагрудскага павета, па каралеўскім прывілеі 1794 г. — мечнік нядаўна ўтворанага Сталовіцкага павета, валодаў часткова Ярашавам і фальваркам Насейкі. Прадстаўнікі гэтай галіны мелі таксама фальваркі Лаготкі і Зубкаў, маёнткі Мастычы і Лаховічы.

У другога сына родапачынальніка Канстанціна Васільевіча Чачота былі два сыны — Павел і Стэфан (1617). Апошні разам з жонкай Тэкляй з роду Рылаў пакінулі сына Габрыеля, які заклаў частку атрыманага ў спадчыну (1670) маёнтка Ярашава слоніўскім бенедыкцінкам. Спрэчкі па гэтым пытанні цягнуліся больш за сто гадоў, аб чым сведчыць рэгістр дакументаў, пададзены Тэафіляй Пшэсецкай, старшай слоніўскіх бенедыкцінак у 1775 г. Барталамей, сын Мікалая, верагодна, быў чашнікам смаленскім. З жонкай Кларай Цішкевіч меў сыноў Феліцыяна і Юрыя, ротмістра навагрудскага. Сыны Феліцыяна і Дамінікі Тулоўскай — Ксаверы, мечнік смаленскі, і Ігнат. Першы валодаў фальваркам Ізмайлаўшчына Слоніўскага павета, другі — застаўным маёнткам Пратасоўшчына Дзембрава Лідскага павета. Станіслаў, сын Яна Мікалаевіча, у XVIII ст. з'яўляўся рэгентам гранічным і суддзёй земскім навагрудскім. Яго брат Франц, харужы, згодна з прывілеем караля Аўгуста III ад 1752 г., — паручнік палявой варты войск ВКЛ.

Другі сын Канстанціна Васільевіча Павел быў жанаты на прадстаўніцы роду Вайзбуноў, ці Вайзбутовічаў, валодаў часткай Ярашава (1675), меў сына Якуба, які разам з жонкай Ганнай Яновіч у 1676 г. набыў за 15 тыс. злотых у Мікалая Грыгарэўскага і Ганны Грыгарэўскай-Жырловіч (Вірловіч) фальварак Русоцін Навагрудскага павета (цяпер Карэліцкі р-н). Яго сын Міхал у 1680 г. адпісаў 2500 злотых з застаўнога фальварка Русоцін сваёй жонцы Лявонавай Ваўчэцкай. Іх сыны Юрый, Казімір, Юзаф і Піліп падзялілі дзедаўскі фальварак Русоцін у 1736 г., што было зафіксавана ў кнігах магдэбургскіх навагрудскіх у тым жа годзе. З іх Юрый быў бяздзетны, пра нашчадкаў Юзафа таксама нічога невядома. Казімір Мікалаевіч быў жана-

ты з Петранеляй Быкоўскай і меў сыноў Яна і Францішка, каморніка навагрудскага. Казімір і Піліп Міхайлавічы Чачоты прадалі фальварак Русоцін 7 кастрычніка 1755 г. Лукашу Камінскаму, мечніку смаленскаму, што было адзначана ў навагрудскіх магдэбургскіх кнігах 15 лістапада 1755 г. Піліп быў жанаты з Аленай Аколавай, пакінуў пяць сыноў: Яна, Ваўжынца, Міхала, Людвіга, Мацея і дачку Элеанору, паміж якімі, згодна з тастаментам ад 15 снежня 1760 г. (запісаны ў кнігі Навагрудскага земскага суда 18 мая 1767 г.), падзяліў сваю маёмасць. Кожнаму сыну дасталася па 900 злотых, дачцы Элеаноры — 800 злотых, дзеду знакамітага паэта-фалькларыста Яну дастаўся нежанаты селянін Грышка Самсон з былога ўладання фальварка Русоцін, дзе жылі дзевяць сямей з прозвішчам Самсон. Акрамя гэтага Піліп Міхайлавіч ахвяраваў розныя сумы грошай на цэрквы і касцёлы (Моўчадскі, Навагрудскі дамініканскі і базыльянскі касцёлы, Гарадзінскую багаўгодную ўстанову і касцёл, а таксама на Ясянецкую і Почапаўскую уніяцкія цэрквы).

Міхаіл Піліпавіч меў сына Вікенція (нарадзіўся ў 1767 г.), які заклаў Адаму Чачоту пустах Качыцы за 1000 злотых у 1824 г., дзе яшчэ ў 1840 г. жылі яго сыны Юліян (нарадзіўся ў 1799 г.), Карл Ануфрый (нарадзіўся ў 1815 г.), Мацей (у 1817 г.). Вікенцій Міхайлавіч адпісаў з закладных грошай сыну Юліяну 400 злотых, Карлу Ануфрыю і Мацею — па 300 злотых.

Іван Піліпавіч 15 мая 1779 г. склаў тастамент, які быў зафіксаваны 7 чэрвеня 1779 г. у Навагрудскім земскім судзе, згодна з якім сваю маёмасць, у тым ліку і закладныя грошы на маёнтку Гаранкоўшчына, падзяліў паміж сынамі Ігнатам, Юзафам і Тадэвушам. Апошні разам з жонкай Кларай Гаціскай жыў у вёсцы Малюшычы былога Навагрудскага павета (цяпер Карэліцкі р-н). Там у іх нарадзіўся сын Ян Антон. Адбылося гэта 24 чэрвеня 1796 г. па старым стылі, а 7 ліпеня па новым стылі. Ён быў ахрышчаны ў Варанчанскім парафіяльным касцёле 17 ліпеня таго ж года (н. ст.) (цяпер вёска Варонча Карэліцкага р-на). Дзіця, верагодна, атрымала імя ад свята, на якое нарадзілася, — Яна (Івана) Хрысціцеля, не выключана, што “паўплывала” імя дзёда — Івана Піліпавіча.

Неўзабаве сям’я пераехала ў маёнтка графа Тызенгаўза — Рэпіхава, што пад Баранавічамі, дзе бацька працаваў аканомам. Другі сын Тадэвуша і Клары Чачотаў Пётр Павел нарадзіўся праз 10 гадоў і быў ахрышчаны 17 чэрвеня 1806 г. у Навамышскім парафіяльным касцёле.

Дзяцінства Яна Антона прайшло ў гэтым маёнтку на маляўнічых берагах Мышанкі сярод простага мясцовага люду, што, безумоўна, моцна паўплывала на выхаванне і погляды хлопчыка. Тут, відаць, ён і атрымаў першую адукацыю. У 13-гадовым узросце юнак паступае ў павятовую дамініканскую школу ў Навагрудку. Дамініканскія муры разам з касцёлам св. Міхала месціліся ў самым цэнтры Навагрудка на гандлёвым пляцы, дзе стаялі ратуша з гадзіннікавай вежай і шэраг іншых цікавых старажытных пабу-

доў. Побач знаходзіліся вялікія магутныя вежы, іншыя цэрквы і касцёлы, за рынкам хаваўся дамок навагрудскага адваката Мікалая Міцкевіча, сын якога — сусветна вядомы паэт Адам Міцкевіч — вучыўся разам з Янам Антонам у дамініканскай школе. Пасля заканчэння апошняй сябры паступілі ў Віленскі універсітэт. Ян Чачот — на факультэт маральных і палітычных навук. Магчыма, гэта адбылося не адразу ў 1815 г., а праз год. Каб зарабіць сабе на жыццё, ён паступіў на пасаду пісара ў так званую Масу радзівілаўскую — спецыяльную канцылярыю па ўпарадкаванню родавага архіва князёў Радзівілаў, які знаходзіўся ў палацы былога кардынала Ежага Радзівіла Кардыналіі. У абавязкі маладога пісара ўваходзіла складанне разнастайных матэрыялаў, удзел у заключэнні кантрактаў, таму яму неаднаразова даводзілася выязджаць у Мінск (1819), Навагрудак, Варшаву і іншыя гарады.

Не зважаючы на занятасць на працы, Ян Антон марыў аб атрыманні адукацыі — як вольны слухач хадзіў на лекцыі асобных прафесараў Віленскага універсітэта, самастойна вывучаў гісторыю, літаратуру, права. З прыведзеных К. Цвіркам у прадмове да кнігі “Наваградскі замак” урыўкаў лістоў да Адама Міцкевіча ў Коўна ў 1819 г. бачна, што Ян Чачот сур’ёзна займаўся правам і нават збіраўся кінучь пісаць і чытаць кнігі “не па спецыяльнасці”.

У 1818 г. ён становіцца сябрам створанага год назад тайнага Таварыства філаматаў (аматараў навук). Як вядома, заснавальнікамі яго былі старыя студэнцкія сябры Тамаш Зан, Адам Міцкевіч, Юзаф Яжоўскі. На паэтычным турніры 21 снежня 1818 г. Ян Чачот быў прызнаны трэцім паэтам пасля Адама Міцкевіча і Тамаша Зана. Імкнучыся пашырыць свае шэрагі, філаматы стварылі саюз сяброў, у які ўваходзілі 30 студэнтаў, затым намаганнямі Тамаша Зана ў 1820 г. было заснавана Таварыства прамяністых, у якое ўваходзіла ўжо больш за 200 чалавек. Нягледзячы на пастаянны пераслед з боку царскіх уладаў, якія імкнуліся падавіць любое вальнадумства, у 1821 г. Таварыства прамяністых было пераўтворана ў патрыятычнае Таварыства філарэтаў (прыхільнікаў дабрачыннасці), дзе Ян Чачот узначаліў блакітны (літаратурны) аддзел. Як адзначаюць даследчыкі, тут па-сапраўднаму раскрыліся яго арганізацыйныя здольнасці і найлепшыя душэўныя якасці — бескарыслівасць, самаахвярнасць. Велізарная праца таварыства ў розных накірунках працягвалася і ў час вакацый у родных мясцінах, дзе вялася праца па збору не толькі фальклорнага, этнаграфічнага матэрыялу, але і ствараліся філіі таварыства. Тысячы рукапісных аркушаў паэтычнай, навуковай і эпістальнай спадчыны філаматаў і філарэтаў раскіданы па архівах розных краін: Польшчы, Літвы, Расіі і інш. Гэта яскрава бачна з бібліяграфіі, складзенай У. Мархелем да яго артыкула пра Я. Чачота ў 6 т. Біябібліяграфічнага слоўніка “Беларускія пісьменнікі”. Сотні аркушаў з твораў і лістамі, прмовамі А. Міцкевіча, Т. Зана, Я. Чачота і інш. сяброў та-

варыства знаходзяцца ў аддзелах рукапісаў Люблінскай ваяводскай бібліятэкі імя Г. Лапацінскага і бібліятэкі Каталіцкага ўніверсітэта ў Любліне (Польшча).

Дзейнасць таварыстваў не магла падабацца царскім уладам, і ў час выкрыцця гэтых тайных арганізацый Ян Чачот быў арыштаваны адным з першых. Ён цэлы год (з 10 кастрычніка 1823 г. па 22 кастрычніка 1824 г.), пакуль вялося следства, адседзеў у халодных кляштарных мурах, якія былі ператвораны ў вязніцу. І нават тут Ян Антон працягваў працаваць. Ён піша і перадае сваёй каханай — дачцы рэктара Віленскага ўніверсітэта Зосі Малейскай — шматлікія песні. Усе зняволеныя, акрамя чатырох, былі выпушчаны. Сярод трох сасланых на Урал быў і Ян Чачот. Сваё паўгадавое пакарэнне ён адбыў у крэпасці Кізіл.

У маі 1825 г. Ян Антон атрымаў дазвол прыехаць ва Уфу. Праз тры гады ён паступіў на дзяржаўную службу канцылярыстам у бюро мясцовага губернатара. З 1831 па 1833 г. працуе ў Цвяры і Таржку, пасля чаго нарэшце атрымлівае дазвол вярнуцца на Беларусь. Ён уладкоўваецца канцылярыстам у дырэкцыі Бярэзінскага канала, якая месцілася ў Лепельскім павеце. У НГАБ захаваўся аўтэнтычны дакумент — патэнт ад 1 снежня 1838 г., згодна з якім калежскі рэгістратар Іван Чачот за добрую службу атрымаў чын губернскага сакратара. Але, відаць, дзяржаўная служба была не вельмі дастадобна творчай натуры вольналюбівага чалавека, ды і здароўе было падарвана пад час зняволення і ссылкі, таму ў 1839 г. Ян Антон атрымлівае дазвол на выхад у адстаўку. Ён пераязджае на родную Навагрудчыну, у Шчорсы, дзе ўладкоўваецца на пасаду бібліятэкара да былога апекуна філарэтаў графа Храптовіча. У гэты час Ян Чачот спрабуе зацвердзіць у дваранстве сваю галіну роду Чачотаў. Аб гэтым сведчыць шэраг складзеных ім уласнаручна папер, што захаваліся ў справе аб дваранскім паходжанні роду Чачотаў. Напрыклад, прашэнне на імя цара Мікалая Паўлавіча, у якім пішацца аб тым, што род Чачотаў неаднаразова зацвярджаўся губернскім дваранскім дэпутацкім сходам. Тут ёсць таксама два пасямейныя спісы (1840 і 1842 гг.), у якія акрамя Яна Антона запісаны яго брат Пётр Павел, тытулярны радца, які жыў у маёнтку князя Вітгенштэйна ў мястэчку Глыбокае Дзісенскага пав., а таксама стрыечныя браты Юліян Карл Ануфрый і Мацей Вікенцьевічы. У гэтых спісах маецца інфармацыя пра родавы герб Астоты, якая ўяўляе невялікі аўтарскі дослед у галіне геральдыкі на падставе гербоўнікаў Нясецкага, Бельскага і Папроцкага. Яшчэ некалькі аркушаў складаюць вопіс дакументаў і радаводную табліцу роду Чачотаў ад Міхала Якубавіча. На вялікі жаль, нягледзячы на намаганні Яна Антона, дадзеная галіна роду Чачотаў пры ягоным жыцці так і не была зацверджана Сенатам ды фактычна згасла, таму што ў брата Яна Антона Пятра Паўла не пазначана нашчадкаў па мужчынскай лініі...

**ЯН ЧАЧОТ У СВЯТЛЕ ПОЛЬСКІХ ГІСТАРЫЧНЫХ КРЫНІЦ
Спроба іх інтэрпрэтацыі**

“Польская ўсеагульная энцыклапедыя”, выдадзеная Дзяржаўным навуковым выдавецтвам, сцвярджае, што Ян Чачот нарадзіўся ў 1797 г. у Рэпіхаве каля Навагрудка, “Польскі біяграфічны слоўнік” — што ў 1796 г., таксама ў Рэпіхаве. Некаторыя іншыя крыніцы падаюць як дату нараджэння 1794 г., прычым адны сведчаць, што бацька яго быў там (у Рэпіхаве) аканомам або адміністратарам у маёнтку Тызенгаўза, а другія — што ў былым езуіцкім маёнтку. Калі гаварыць пра дакладную дату нараджэння, то гэтае пытанне таксама складанае. Сам Чачот святкаваў свой дзень нараджэння 24 чэрвеня (у дзень св. Яна, адсюль і імя). “Гісторыя беларускай літаратуры” датай нараджэння лічыць 7 ліпеня, а “Беларуская савецкая энцыклапедыя” сцвярджае, што Чачот нарадзіўся 17 ліпеня. Абедзве беларускія крыніцы месцам нараджэння пісьменніка называюць Малюшычы.

Пытанне аб даце і месцы нараджэння Яна Чачота здавалася б часткова вырашана пасля таго, як у міжваенны перыяд Леанард Падгорскі-Аколаў знайшоў метрыку хрышчэння, у якой было напісана:

“1796 года, 19 ліпеня. З двара Малюшычы. Я, Адальберт Шчасніцкі, пробашч Варанчанскі, выканаў святы абрад над Янам Антоніем, сынам вяльможных шляхціцаў Тадэвуша і Клары (з роду Гаціскіх) Чачотаў, законных мужа і жонкі, навагрудскіх ротмістра з жонкай, ахрышчаным толькі вадой 6 ліпеня вялебным айцом Янам Лазоўскім, капланам сэрвацкім, пробашчам грэка-уніяцкага абраду. Кумамі былі: шляхціц пан Марцін Рамашкевіч і шляхціцка пані Анна Шымкевіч, аканомава, сэрвацкая. Прысутнымі пад час святога абраду былі пан Ігнат Чачот, сын навагрудскага ротмістра, і шляхціцка дзяўчына Разалія Хаціская, дачка навагрудскага ротмістра”.

Давайце прааналізуем дадзены дакумент і паспрабуем зрабіць некаторыя вывады.

Што датычыць выразу “хрышчэнне вадой”, то агульнавядома, што такое хрышчэнне практыкуецца часта адразу пасля нараджэння дзіцяці ў выпадку яго слабога стану здароўя, якое пагражае жыццю. Таму можна без ваганняў сцвярджаць, што хрышчэнне адбылося ў дзень нараджэння немаўляці (пра што крыху пазней). Але існуюць пэўныя сумненні адносна месца нараджэння. Калі бацькі зразумелі, што дзіця патрабуе пільнага хрышчэння, то было б лагічным, што па святара (нават уніяцкага, што і мела месца ў дадзеным выпадку) паслалі б у бліжэйшы касцёл. Бліжэйшымі ад Малюшыч (калі іх прыняць за месца нараджэння Яна Чачота) былі касцёл і дамініканскі кляштар у Валеўцы (прыкладна за 6 кіламетраў). Наступнай

па адлегласці была уніяцкая царква ў Карэлічах (каля 13 кіламетраў). Але за капланам паслалі чамусьці ў больш аддалены Сэрвач (17 кіламетраў). Дарога заняла пасланцу некалькі гадзін, а на вагу золата была ж кожная хвіліна. Напрыклад, з Валеўкі ксёндз прыехаў бы хутчэй у тры разы. Пра што ўсё гэта сведчыць? Пра тое, што Чачот, напэўна, нарадзіўся не ў Малюшычах, а ў Сэрвачы, дзе і адшукалі уніяцкага святара, які ажыццявіў першае хрышчэнне.

Мае вывады былі падвергнуты сумненню: а можа, святар Ян Лазоўскі акурат знаходзіўся ў гэты час у Малюшычах і яго прысутнасць была выкарыстана? Можа, і так. Аднак існуе адно “але”. З гістарычных звестак аб Сэрвачы не вынікае, што там была уніяцкая царква. Была там, як вядома, каталіцкая капліца ў маёнтку Несялоўскага, у якую пазней былі перанесены яго астанкі з Варончы.

Што ж тады ў Сэрвачы мог рабіць грэка-уніяцкі пробашч? А можа, гістарычныя запісы не перадалі нам інфармацыю пра існаванне там уніяцкай царквы? Гэта малаверагодна, бо пра такія аб’екты звычайна ўпамінаецца. Таму я даю наступную інтэрпрэтацыю: айцец Лазоўскі выкарыстоўваў рымска-каталіцкую капліцу Несялоўскіх, што практыкавалася ў гэтых мясцовасцях.

Падкрэсліваю яшчэ раз, што запіс у метрыцы хрышчэння Яна Чачота, цытую: “з двара Малюшычы”, зусім не сведчыць пра тое, што ён нарадзіўся ў гэтай мясцовасці. Дзіця магло быць прывезена ў Варончу толькі з Малюшыч, дзе часова знаходзіліся яго бацькі, прывезеныя для выканання абраду. Пра некаторую сувязь Чачотаў з Сэрвачам сведчыць удзел у цырымоніі сэрвацкай аканомкі Анны Шымкевіч. На жаль, пакуль што не ведаем яе дзівочага прозвішча, што магло б у нейкай меры праясніць сітуацыю.

Калі ж усё-такі нарадзіўся Ян Чачот? Сам ён сцвярджаў, што 24 чэрвеня, хрышчэнне вадой адбылося 6 ліпеня. Беручы пад увагу вышэй сказанае, сцвярджаю, што хрышчэнне вадой адбылося на наступны дзень пасля нараджэння. Ці ёсць тут супярэчнасць? Няма, бо адна дата магла быць пададзена згодна з юліянскім календаром, а другая паводле грыгарыянскага. Зыходзячы з такіх прадпасылак, дату нараджэння Яна Чачота можна ўдакладніць наступным чынам: нарадзіўся 24 чэрвеня 1796 г., г. зн. 5 ліпеня па старому стылю, і праблема была б вырашана.

Што ў Малюшычах маглі рабіць бацькі Яна Чачота? Толькі адно — былі (або была толькі сама пані Чачот) у сваякоў у гасцях.

Малюшычы былі вёскай і аколіцай шляхецкай, з мноствам фальваркаў, частка з іх належала мясцовым татарам. Займала невялікі абшар. Татары сваю гаспадарку чужым у арэнду не аддавалі. З татарскіх сем’яў у Малюшычах пражывалі Уланавы, Багдановічы, Карыцкія, Малюшыцкія (побач з хрысціянскай сям’ёй з такім жа прозвішчам) і інш. Вядомы з таго часу

шматлікія ўмовы куплі-продажу, закладання, перадачы правоў і г. д., якія ажыццяўляліся паміж татарскімі ўладальнікамі зямлі ў Малюшычах. Заўсёды гэта адбывалася толькі паміж сваімі.

Безумоўна, жылі там і хрысціянскія ўладальнікі зямлі. З успамінаў Ігнація Булгака, зборшчыка ахвяраванняў бернардзінак з Нясвіжа, ведаем, што ў час свайго знаходжання ў гэтай мясцовасці ён наведаў Мацкевічаў, Маркевічаў і Равенскіх. З іншых крыніц даведваемся, што гаспадарылі там Дабічынскія, а пазней Савічы.

“Геаграфічны слоўнік...” удакладняе, што каля 1860–1870 гг. у вёсцы Малюшычы пражывалі 48 асаднікаў, якія мелі поўныя надзелы, а таксама знаходзіліся тры фальваркі, з якіх два мелі па 5 валок зямлі і якія належалі магаметанскай сям’і Уланаў, а адзін з 10 валокамі з “прапінацыяй” (вінным водкупам) быў ва ўладанні праваслаўнага святара Савіча.

Калі Тадэвуш Чачот мог знайсці ў Малюшычах працу, то, мяркую, толькі ў фальварку, перш за ўсё ў Дабічынскіх, а затым Савічаў. Аднак не знаходзім гэтаму ніякага пацвярджэння. Сёння можам паводле наяўных звестак сцвярджаць, што Ян Чачот нарадзіўся, верагодна, у Малюшычах, але быць упэўненымі ў гэтым можам толькі пасля таго, як знойдзем архіўныя дакументы, якія дакладна пацвердзілі б, што яго бацькі там знаходзіліся.

На жаль, не можам знайсці такога пацвярджэння, таму што польскія архівы нічога не даюць, а беларускія архівы для нас недаступныя, у чым я пераканаўся асабіста.

Мы можам скласці рэстр мясцовасцей з лістоў і твораў, аўтарства якіх належыць Яну Чачоту і ў якіх ён апісвае родныя краявіды. Калі ісці ў алфавітным парадку, то гэта выглядае наступным чынам: Баранавічы, Беліца, Закрэт, Зубкаў, Лоўчыцы, Паплавы, Узногі і “домік над Нёмнам”, дзе пакінуў сваіх бацькоў (гаворка ідзе пра фальварак Сацэвін, які ў арэнду аддаваў Хлявінскі і ў якім Чачот у 1820 г. пасяліў сваіх бацькоў). Няма ў гэтым спісе ні Малюшыч, ні Рэпіхава. У дадзеным выпадку дапусцім, што Чачот называў толькі тыя мясцовасці, якія памятаў, а ў месцы свайго нараджэння быў нядоўга і ў раннім узросце.

Як вядома, Адам Міцкевіч называў свайго сябра “Янам з Мышы”. Услед за артыкулам Прусіноўскага, змешчаным у “Tygodniku Ilustrowanym”, польскія даследчыкі тлумачаць гэтую назву паходжаннем Чачота з Рэпіхава, якое належала да Навамышскай парафіі і знаходзілася ва ўладанні Тызенгаўза. Як зазначалася вышэй, некаторыя крыніцы сведчаць, што быў гэта пасляезуіцкі фальварак.

Здаецца мне, што абедзве інфармацыі (аб прыналежнасці) і становяць частку той праўды, што фальварак, у якім Тадэвуш Чачот мог быць аканонам, належаў спачатку езуітам, а пасля роспуску ордэна мог перайсці ва ўласнасць каралеўскай казны. Пазней яго гаспадаром стаў граф Тызенгаўз

як каралеўскі падскарбі. Але справа ў тым, што памёр ён яшчэ ў 1785 г., а яшчэ раней цалкам збанкрутаваўся, і яго маёнткі яшчэ ў 1780 г. падлягалі пад так званую эксдывізію. Таму не мог бацька Яна Чачота працаваць у яго ў час нараджэння сына.

Больш падстаў для называння яго “Янам з Мышы” дае факт пражывання ў Баранавічах або ў фальварку Узногі, тым больш што маёнткі знаходзіліся побач. Абедзве мясцовасці належалі да Навамышскай парафіі.

Ёсць яшчэ адзін спрэчны момант у біяграфіі Чачота, які заключаецца ў тым, што ў 1809 г. ён прыбывае ў Навагрудак і неўзабаве сустракаецца ў адным класе з Адамам Міцкевічам. Калі параўноўваць даты пачатку навучання ў школе Міцкевіча і Чачота, то аказваецца, што Чачот распачаў навуку ў школе на два гады пазней. Вядома таксама, што Адам паўтараў трэці клас у 1810/11 навучальным годзе і тады мог спаткацца з Янам Чачотам. Гэты факт пацвярджаецца каляндарыкам за той навучальны год, які цытуецца ў “Хроніцы жыцця і творчасці...”, дзе знаходзім запіс, што А. Міцкевіч і Я. Чачот заканчваюць 3 клас Навагрудскай школы як лепшыя вучні.

Але зноў-такі пытанне ўскладняецца тым, што Міцкевіч паўтараў таксама і пяты клас у 1813/14 навучальным годзе. У такім выпадку Ян Чачот павінен быў бы апырэдзіць яго і скончыць школу на год раней. Але мы ўсе ведаем, што скончылі школу яны разам і разам падалі заявы на медыцынскі факультэт Віленскага універсітэта.

Калі ж прымаць 1809 г. за дату распачацця Чачотам навучання ў школе, то мусім згадзіцца з тым, што ён не сустрэўся з Міцкевічам у адным класе ў той час, як апошні яго паўтараў (што супярэчыла б запісу ў “Хроніцы жыцця...”). А адбылося гэта толькі пасля паўтарэння Міцкевічам пятага класа, ці ў 1813/14 навучальным годзе. Але такое разважанне заблытвае верш-імправізацыя Міцкевіча (прымаючы яго змест літаральна), які ён чытаў на сваіх імянінах у 1818 г. Цытую:

Jakaż tu wina i mózgu strata!
Janie! Pamiętasz owe majówki?
Wszakże to szóste mijają lata.
My z Tobą zawsze półgłówki.

З гэтых радкоў вынікае, што сустрэліся яны ў адным класе ў 1812 г. (або годам пазней, чым сцвярджаюць цытуемыя вышэй запісы, і раней, чым у пятым класе).

На маю думку, 1812/13 навучальны год паўтаралі ўсе вучні Навагрудскай школы (не выключана, што ўсёй губерні), таму што заняткі былі спынены ваеннай завірухай і праходжаннем праз краіну дзвюх армій. Толькі ў такім выпадку абодва вучні, Міцкевіч і Чачот, маглі разам скончыць школу, а спаткацца ў ёй у трэцім класе. Але пры адной умове, што перанясём дату распачацця Янам Чачотам навукі на 1808 г.

Для выяснення некаторых спрэчных момантаў, звязаных з біяграфіяй Яна Чачота, я паспрабаваў скласці на аснове даступных польскіх крыніц радавод паэта. Спраба мая аказалася вельмі складанай, галоўным чынам з прычыны дваякага напісання яго прозвішча ў нашых крыніцах.

У манаграфіі свайго роду я знайшоў наступны запіс (паводле артыкула Калянкоўскага “Зыгмунт Аўгуст”):

“Калі былі вызначаны тэрміны збору сярэбрашчыны (падаткаў) на 14 мая 1534 г. і 6 студзеня 1535 г., у Літву былі пасланы вялікакняжацкія прыдворныя з лістамі; на Ашмяншчыну Віленскага ваяводства паехаў Стрэт Салтановіч (Меднікі, Ліда, Ашмяны, Маркава, Крэва, Мінск, Магілёў і г.д.), у бок “завілейскі” паехаў Сямён Булгаковіч, а на Падляшша — Васька Чачот, продак Чачотаў”.

Гэтая інфармацыя дапаўняецца Севярынам Урускім у “Сям’і, гербоўніку польскай шляхты”, які сцвярджае, што гняздом Чачотаў было Смаленскае княства, з якога пасля яго захопу Масквой Васіль Данілавіч Чачот пераехаў у Літву, дзе з дазволу караля Зыгмунта Аўгуста ў 1545 г. пераняў спадчыну свайго цесця Беліка ў Слоніміскім павеце. У 1566 г. яго ўдава (другая жонка) ад свайго імя і ад імя сына Дзмітрыя вядзе спрэчку з пасынкам Фёдарам аб раздзеле маёмасці (гаворка тут ідзе аб фальварках Руткі і Ярашава).

Чачоты выкарыстоўваюць гербы Астоя, Праўдзіч, а адно з адгалінаванняў ужывае ўласны герб (яго выгляд невядомы).

Пасля аналізу генеалагічных запісаў і выключэння з разгляду адгалінавання Чачотаў, якое пачало ўжываць адрознае напісанне прозвішча (гербу Праўдзіч), я склаў асновы радаводу Яна Чачота з асцярожнай агаворкай адносна асобных запісаў, якія, зрэшты, даюць магчымасць рабіць дапаўненні ці некаторыя змены. З манаграфіі свайго роду даведаўся, што існуе таксама манаграфія пра Чачотаў, але акрамя таго, што адшукаў у Польшчы прадстаўнікоў гэтага роду, на след працы не натрапіў.

Цытуемы на пачатку артыкула тэкст метрыкі аб хрышчэнні Яна Чачота з’яўляецца перакладам арыгінала з лацінскай мовы. У апрацаваным радаводзе я ўказваю на пэўныя супярэчнасці ў запісах дадзенай метрыкі з дадзенымі Адама Банецкага ў “Польскай геральдыцы” 1900 г. Не было б гэтых супярэчнасцей пры адной умове, а менавіта, каб замест сфармуляванняў: “ротмістраўства” і “ротмістр” было б “ротмістравічоўства” і “ротмістравіча”. Неабходна знайсці лацінскі арыгінал і праверыць, якія словы ўжыў у запісе ксёндз Шчасніцкі.

З гістарычных крыніц ведаем яшчэ некалькі Чачотаў, якія жылі ў той перыяд на гэтай тэрыторыі. Не ведаем толькі пра іх дачыненне да сям’і Яна Чачота. Калі б удалося атрымаць інфармацыю ў гэтым плане, то яна была б надзвычай каштоўнай. Можа, вырысавалася б са змроку гісторыі больш вы-

разная постаць Яна Чачота — сябра, кансультанта і карэктара Адама Міцкевіча, а таксама таленавітага творцы і прапагандыста народных традыцый.

P. S. У выніку майго знаходжання ў Карэлічах на сесіі, прысвечанай гадавіне з дня нараджэння Яна Чачота, і пасля знаёмства з працамі мясцовых гісторыкаў і даследчыкаў, удакладняю інфармацыю, змешчаную вышэй у тэксце, якая датычыць адлегласці ад Малюшыч да Сэрвача (пададзеную паводле даступных у Польшчы турыстычных карт), і згаджаюся, што паміж абедзвюма гэтымі мясцовасцямі можна было ездзіць па скарачанаму шляху, “напрасткі”, што прыбліжала іх адну да другой.

Астатнія мае крытычныя заўвагі і агаворкі адносна стану ведаў пра жыццё Яна Чачота па-ранейшаму актуальныя і патрабуюць дакладных тлумачэнняў гістарычнымі крыніцамі.

Пераклад з польскай мовы Ганны Цішук

Кастусь Цвірка

СЛЕД НА ЦАЛІКУ Творчы шлях Яна Чачота

Ян Чачот быў адным з самых актыўных членаў Таварыства філаматаў, агульнапрызнаным яго “дударом”. Ён цалкам падзяляў філамацкія ідэі чалавекалюбства, развіваў іх разам з сябрамі, намагаўся іх ажыццяўляць, што праявілася ў яго імкненні паглыбіцца ў вусную паэзію роднага народа і асабліва ў спробе стварыць літаратуру на беларускай мове. Якраз за гэта больш за ўсё цанілі яго сябры-філаматы, вылучаючы на кіраўнічыя пасады.

Нарадзіўся Ян Чачот у вёсцы Малюшычы Навагрудскага павета на самым схіле XVIII ст. — 24 чэрвеня 1796 г., якраз на свята Яна Купалы, — таму і атрымаў гэткае імя. Хрысцілі малога Яна, “сына радавітай шляхецкай сям’і Чачотаў — Тадэвуша і Клары з дому Гаціскіх”, як даводзяць “Метрыкі”, у парафіяльным касцёле ў Варончы. Прычым, ён быў ахрышчаны двойчы — спачатку, 6 ліпеня, уніяцкім, а потым, 19 ліпеня, — каталіцкім святаром, які даў яму і другое імя — Антоній.

З Малюшычаў, дзе арандавалі фальварак, Чачоты праз нейкі час перабраліся пад Баранавічы. Там гаспадар сям’і Тадэвуш Чачот наняўся да пана Тызенгаўза служыць аканомам у маёнтку Рэпіхава Навамышскай парафіі таго ж Навагрудскага павета (цяпер Ляхавіцкі р-н). Тут, на берагах ракі Мышанкі, прытоку Шчары, і “прамільгнуў ранак жыцця” Яна, як сведчыць яго балада “Мышанка”.

Адсюль, з баранавіцкіх ваколіц, з-пад Новай Мышы, недзе ў 1809 г. юны Чачот, “Ян з Мышы”, як потым назавуць яго сябры, падаўся на вучобу ў

павятовы горад Навагрудак у дамініканскую школу. Там (ад першага класа і на ўсё жыццё) пасябраваў ён са сваім аднакласнікам, будучым вялікім паэтам Адамам Міцкевічам. Хлапчукі разам гулялі на школьным падворку, на Замкавай гары, падарожнічалі па ваколіцах Навагрудка, любілі слухаць расказы мясцовых сялян, шляхціцаў, знаёміліся з іх жыццём і побытам. Апаведы бывалых людзей, сярод якіх быў і бацька Адама, Мікалай Міцкевіч, былы ўдзельнік паўстання пад кіраўніцтвам Т. Касцюшкі, бунтавалі розумы і сэрцы дапытлівых юнакоў, гэтакіх непадобных на іншых “шкаляроў”, прымушалі задумацца над доляй свайго краю, над вытокамі сацыяльнай несправядлівасці. Ужо тады са спагадай і павагай глядзелі сябры на проста люд, з якім сустракаліся на кожным кроку — і ў самім Навагрудку, і ў наваколлі. Ці не гэтая спагада, гэтая павага да людзей розных станаў і цягнула хлопцаў вывучаць іх вусную паэзію, абрады? Пра зацікаўленасць Яна Чачота і Адама Міцкевіча беларускім фальклорам у часы навучання ў Навагрудку сведчыць іх зямляк-навагрудчанін і сябар-філамат, славеты вучоны Ігнат Дамейка ў сваіх успамінах пра філамацкія гады.

У 1815 г., развітаўшыся часова з Навагрудкам, Ян Чачот і Адам Міцкевіч скіраваліся ў Вільню — шукаць сваё месца ў жыцці. Не здолеўшы трапіць у лік “казённакоштных” студэнтаў Віленскага ўніверсітэта, як гэта ўдалося Адаму Міцкевічу, Ян Чачот мусіў шукаць нейкую працу. Спачатку меў невялікі заробак за паслугі віленскім адвакатам, а потым знайшоў пасаду пісара, або “пішчыка”, як ён сам сябе называў, у Пракураторыі радзівілаўскай — створанай Аляксандрам І спецыяльнай камісіі па разбору архіваў нясвіжскіх Радзівілаў — пасля смерці апошняга іх прамога нашчадка Дамініка Радзівіла.

Толькі праз год пасля пераезду ў Вільню Ян Чачот змог ажыццявіць сваю мару — стаць студэнтам “галоўнай школы Літвы” — Віленскага ўніверсітэта. Паступіў ён на факультэт маральных і палітычных навук з мэтай вывучыцца на адваката. Таму заўсёды хадзіў “пад руку” са “Статутам Вялікага Княства Літоўскага”. “Так я заглыблены ў “Статут”, — пісаў Чачот сябру Ануфрыю Петрашкевічу, — што калі з Жэготам пачынаем спяваць, то ён з кнігі нямецкай, а я са “Статута” што-небудзь спяваю”¹. Праўда, вучобу трэба было спалучаць са службай у Пракураторыі.

Нягледзячы на вялікую занятасць, Ян Чачот знаходзіў час і для грамадскай працы. Даведаўшыся пра ўзнікненне Таварыства філаматаў, ён, не задумваючыся, уступае ў гэтую патрыятычную арганізацыю. Разам з Тамашом Занам, Адамам Міцкевічам, Юзафам Яжоўскім, Ануфрыем Петрашкевічам, Францішкам Малейскім і іншымі ён аддаваў арганізацыі ўвесь свой малады імгэнт. Чачот надзвычай актыўна выступаў на філамацкіх пасяджэн-

¹ Чачот Я. Наваградскі замак. Мн., 1989. С. 252.

нях са сваімі творамі, з разглядам творчасці сяброў, з навуковымі паведамленнямі, рабіў агляды варшаўскага друку. Аб грунтоўнасці і сур’эзнасці яго выступленняў сведчыць прачытаная на адным з такіх пасяджэнняў рэцэнзія на баладу Адама Міцкевіча “Курганок Марылі”, якая захавалася да нашага часу. Але больш за ўсё любілі філаматы Яна Чачота за яго вясёлыя і смелыя песні і вершы, якія ён пісаў да ўсіх сходак і вечарынак філамацкай сям’і. Ян Чачот быў як бы штатным “песняром”, ці “дударом” згуртавання. Прычым, як падкрэслівае “Польскі слоўнік біяграфічны”, “спецыяльнасцю яго былі беларускія песні, якія ён складаў на падзеі дня па ўзору народных песень”².

Калі было ўтворана Таварыства філарэтаў, Яна Чачота выбралі кіраўніком найбольш важнага аддзела (саюза) — літаратурнага. Ён вельмі актыўна ўзяўся за згуртаванне мясцовых творчых сіл, за выхаванне літаратурнай моладзі, з вялікай патрабавальнасцю ставячыся да творчасці пачаткоўцаў, за што маладыя літаратары празвалі яго “ментарам”.

Пасля разгрому віленскіх студэнцкіх згуртаванняў Ян Чачот разам з Тамашом Занам і Адамам Сузіным (які быў родам з Пружаншчыны) трапіў на далёкі Урал. Спачатку адбываў пакаранне ў крэпасці Кізіл (дарэчы, сюды царскія ўлады ссылалі паўстанцаў-касцюшкаўцаў), адкуль яго неўзабаве перавялі ў Уфу, а потым — у Цвер. У 1833 г. яму дазволілі вярнуцца — пад наглядом паліцыі — на Беларусь, у мястэчка Лепель, дзе ён уладкаваўся на службу ў дырэкцыю Бярэзінскага канала. І толькі ў 1839 г. “государь император высочайше повелеть соизволил” адпусціць Яна Чачота дамоў, на Навагрудчыну, і зняць з яго паліцэйскі нагляд. Знямоглага за гады зняволення Яна Чачота ўзяў на пасаду бібліятэкара былы шчыры апякун філаматаў ліберальны граф Адам Храптовіч, які валодаў у Шчорсах адной з багацейшых у Еўропе бібліятэк. Пасля смерці гаспадара Шчорсаў Ян Чачот жыў у сваіх сяброў на Навагрудчыне — у вёсках Бортнікі, Вольная і Далматаўшчына, займаўся выданнем у Вільні сабраных ім твораў беларускага фальклору.

Пасля цяжкая хвароба прывяла яго ў Друскенікі, “на воды”. Але, на жаль, лекаванне не дало чаканага выніку, і 23 жніўня 1847 г. Ян Чачот, пражыўшы крыху болей за 50 гадоў, памёр у суседняй з Друскенікамі вёсцы Ротніца, дзе і быў пахаваны паблізу касцёла. Адам Міцкевіч, са спазненнем даведаўшыся пра смерць дарагога сябра, з болем у сэрцы пісаў 26 чэрвеня 1853 г. Ігнату Дамейку з Парыжа ў Чылі: “Дарагі Ігнат, вось што-кольвек пра нашых былых сяброў і мінулыя часы. З двух канцоў зямлі, якія аддзялілі нас адзін ад аднаго, мы бачым па-рознаму цяперашнія часы, у мінулым жа мы сустракаемся па-ранейшаму. Не ведаю, ці вядома табе, што ад

² Polski Słownik Biograficzny. Warszawa, 1938. T. 4. S. 316–317.

нас пайшоў твой ранейшы таварыш, а мой стары друг (ад першага класа) Ян Чачот. Дзень яго смерці нам невядомы. Мы даведаліся толькі, што ён памёр, мне ўсё снілася пра яго адно і тое ж: што ён прыехаў у Парыж, а я з-за нейкіх перашкод не магу з ім пабачыцца. Гэта мучыла мяне ў сне, і я прачнуўся журботны. Мне доўга не хацелася верыць звесткам пра яго смерць, якія ў нас так цяжка праверыць. Цяпер я ведаю пэўна, што ён памёр. Доўгія гады і многа ўспамінаў звязвалі мяне з ім. Перад смерцю ён выдаў беларускія песні, і яны там выклікалі вялікую прыхільнасць...”³

Першыя вядомыя літаратурныя творы Яна Чачота з’явіліся недзе каля 1818 г. і так ці інакш былі звязаны з Таварыствам філаматаў.

Песні і вершы з нагоды студэнцкіх урачыстасцей пісалі разам з Янам Чачотам і Адам Міцкевіч, Тамаш Зан, Ануфрый Петрашкевіч, Тэадор Лазінскі. “Аднак, — заўважае вядомы польскі фалькларыст і літаратуразнаўца Станіслаў Свірка ў кнізе “З кола філамацкага перадрамантызму”, — наймацней адбівалася ў жыцці філаматаў песенная творчасць якраз Чачота. Не было імянінаў, маёўкі ці сяброўскага сходу, якога б Янак (або Ян з Мышы — як яго таксама звалі) не аздобіў сваімі сардэчнымі “песенькамі”, як заўсёды, патрыятычнымі, народнымі па сваім духу, нярэдка напісанымі на матыў песні беларускага люду...”⁴

Тыя песні і вершы Яна Чачота, і польскія, і беларускія, якія дайшлі да нас дзякуючы публікацыям Яна Чубэка (*Poezye filomatów. Kraków, 1922. T. 1–2*) і іншых польскіх даследчыкаў, паказваюць нам цудоўны песенны талент паэта. Напеўнасць, “крылатасць”, паводле выказвання Міцкевіча, непасрэднасць і празрыстасць верша дазвалялі Чачотавым песням вельмі лёгка класіфікавацца на музыку. Зрэшты, Ян Чачот часта і пісаў іх на гатовы ўжо матыў вядомых яму беларускіх народных песень. Пры гэтым ён не забываў пазначыць, на матыў якой канкрэтна народнай песні трэба было спяваць напісаных ім строфы.

Вельмі любілі філаматы, ды і наогул віленская моладзь, напрыклад, вясёлую жыццярэдасную песню Яна Чачота “Што старыя за вар’яты”, напісаную дзесьці ў 1818 ці 1819 г. на матыў беларускай народнай песні “Чаму дзеўку не любіць, калі дзеўка ладна”, што адзначыў у прыпісцы сам аўтар.

Такой жа бадзёрай, аптымістычнай была вельмі папулярная таксама сярод моладзі песня Яна Чачота “Прэч, прэч, сум, нудоты...”. У прыпісцы да яе аўтар даводзіў, што напісана яна на матыў песні “крывічанаў”, г. зн. беларусаў, песні, якая пачыналася словамі: “Сем дзён малаціла, шастак зарабіла...” Ахвотна спявала моладзь і творы Яна Чачота, што былі ім створаны на матывы беларускіх народных песень, якія пачыналіся словамі (іх

³ Мицкевич А. Собр. соч.: В 5 т. М., 1954. Т. 5. С. 587–588.

⁴ Świrko S. Z kręgu filomackiego preromantyzmu. Warszawa, 1972. S. 222.

зноў жа аўтар прыводзіць — каб ведалі, як спяваць): “Ой, валы ж мае да палавыя”, “Бяду сабе купіла да за свае грошы”, “Як не бачу Петруся, то я з ветру валюся” і інш. Шмат такіх песень было напісана Янам Чачотам у турэмных засценках. Усе яны прызначаліся паэтавай каханай Зосі Малеўскай — вельмі прывабнай дачцы рэктара Віленскага універсітэта (яе кахаў і Тамаш Зан). У кватэры рэктара часта збіраліся філаматы, бо ягоны сын Францішак Малеўскі таксама быў сябрам таварыства. Гэтыя песні Зося выконвала пад фартэпіяна.

У многіх песнях Яна Чачота адбіліся антыўрадавыя настроі моладзі, вальналюбныя ідэі аўтара. Гэтыя творы віленская моладзь заўсёды сустракала бурнымі воплескамі ў час выступлення апошняга на сходках, а самога аўтара падымала “на ўра”.

Але самы вялікі поспех ва універсітэцкай моладзі, абсалютная большасць якой паходзіла з апалячанай беларускай шляхты, мелі тыя філамацкія творы Яна Чачота, што былі напісаны па-беларуску. Сам факт звароту да мовы запрыгоненага, бяспраўнага мужыка-беларуса гаварыў пра многае, перш за ўсё пра адкрыты дэмакратызм паэта.

Першыя з беларускіх твораў Яна Чачота, што дайшлі да нас, — гэта вершы, напісаныя да ўгодкаў старшыні Таварыства філаматаў Юзафа Яжоўскага, родам украінца.

Ян Чачот, які заўсёды выступаў са сваімі вершамі на падобных урачыстасцях, тым разам прыехаць на свята не здолеў. Як радзівілаўскі службовец ён у гэты час быў накіраваны ў Мінск. Адтуль паэт і прыслаў свае вершы сябрам у Вільню, выказаўшы пры гэтым — зноў-такі ў лёгкай вершаванай форме — шкадаванне, што ў той час, калі яго прыяцелі “апаражняюць бутэлькі” ў вясёлым застоллі, ён “посціць, як святы”, у Мінску, дзе яго прымушае “маршчыніць чало мазольная пасада пісара”⁵. Прысланыя вершы Яна Чачота зачитвалі на ўрачыстасці Адам Міцкевіч, Тамаш Зан, а творы, што прызначаліся для спеваў, выконваліся жаночым і мужчынскім хорамі.

Беларуская мова песень і вершаў Яна Чачота будзіла ў слухачоў самыя лепшыя пачуцці, прымушала іх па-новаму глянуць на свой паняволены беларускі народ.

Папулярная сярод моладзі была і песня “Да пакіньце горла драць”. Напісаў яе паэт да ўгодкаў сябра-філамата Дзіянісія Хлявінскага, які потым стаў ксяндзом і служыў у Навагрудскім павеце. Выконвалася яна — з адпаведнымі папраўкамі — і на імянінах іншых філаматаў. Да нас песня дайшла (праўда, не цалкам) у варыянце, што спяваўся на дні нараджэння Францішка Малеўскага, якога сябры звалі Ярошам. Пачыналася песня так:

⁵ Poezya filomatów. Kraków, 1992. T. 2. S. 68.

Да пакіньце горла драць,
Да пакіньце, братцы, спяваць!
Да клікнейма адно раз:
Будзь здароў наш Ярош!
Блаславі яго Спас!..

Тут у рукапісе быў пропуск. Пасля ішлі радкі:

Да дай красну дзевачку,
Каб ён з сэрца пакахаў,
Ды з гарэлкай пляшачку —
Сват да яго к ней ехаў.
Гайда, гайда, гайда, гайда!..⁶

У канцы абыгрывалася беларуская народная іншасказальная формула, якую звычайна прамаўлялі сваты на вяселлі.

Пра той вялікі поспех, які выпаў на долю гэтай вясёлай жыццярэадаснай песні, расказвае ў лісце да Адама Міцкевіча 16 лістапада 1819 г. сам аўтар: “На імяніны Дзіянісія я напісаў некалькі мужыцкіх песень [заўважце: некалькі. — *К. Ц.*], сярод якіх апошняя “Да пакіньце горла драць” найбольш прыйшлася даспадобы Тамашу, ён прыдумаў да яе мелодыю, як ты ведаеш, і лез з ёй да ўсіх, як цыган на кірмашы. А раз спадабалася песня, я мусіў напісаць вершы і для Яроша і той самы верш “Да пакіньце горла драць” перарабіць для яго. І не толькі гэта, але і “Што мы вашэці скажам”, раззахвачаныя, спявалі. Словам, на імянінах і чыталі, і спявалі...”⁷

Адаму Міцкевічу не проста спадабаліся беларускія песні Яна Чачота — і тыя, што ён сам чуў на імянінах у Юзафа Яжоўскага, і гэтая, апошняя, “Да пакіньце горла драць”, пра якую раней ведаў з лістоў філаматаў. У гэтых песнях ён бачыў нешта больш значнае, больш важнае, чым звычайныя творы. Гэта ж — нараджалася новая беларуская літаратура, літаратура на мове ўсім ім роднага народа. Сваё захапленне песнямі Яна Чачота ён выказаў у лісце да яго ад 27 лістапада таго ж года: “Што мяне... узрадавала — прызнаюся табе па-філамацку — гэта твая песня, дакладней, твае песні, я бачу ў іх агромністы і хуткі прагрэс з часу твайго ўступлення на пісьменніцкую дарогу. Лёгкасць, ды прытым агонь, сапраўды піндараўскі, пераўзышлі нават тыя надзеі, якія я ўскладаў на цябе. Прэч з дарогі, Заны, прэч, Адамы! Не лянуйся, калі ласка! Ты пішаш ўсё лепш...”⁸

Беларускія песні Яна Чачота ведалі і спявалі ўсе філаматы. Ведаў і спяваў іх з сябрамі і Адам Міцкевіч. Нагадаем адзін маленькі факт, пададзены ў лісце Тамаша Зана да Верашчакаў ад 31 кастрычніка 1820 г. Едучы неяк у Вільню, Тамаш Зан заначаваў у заезным доме ў Канвেলішках. Раптам ся-

⁶ Poezya filomatów. С. 187.

⁷ Чачот Я. Наваградскі замак. С. 242.

⁸ Мицкевич А. Собр. соч. Т. 5. С. 298.

род ночы яго будзіць гучны і вясёлы спеў: “Да пакіньце горла драць...” Калі ён прахапіўся, то ўбачыў перад сабой двух сяброў — Адама Міцкевіча і Яна Чачота. Яны ехалі з Вільні і таксама спыніліся на гэтай станцыі. Даведаўшыся, што тут начуе іх сябар Тамаш Зан, яны гэтакім чынам выказалі радасць ад сустрэчы.

Ведаючы, якую ўвагу надае Адам Міцкевіч творам на беларускай мове, Ян Чачот у гонар аднаго з прыездаў апошняга з Коўна піша па-беларуску прывітальны верш: “Едзеш, міленькі Адам...”

Калі разам з іншымі філаматамі і філарэтамі Ян Чачот трапляе ў вязніцу (спачатку ў касцёле святога Казіміра, а потым у кляштары базыльянаў), ён і там складае творы на беларускай мове. Паводле ўспамінаў сучаснікаў, Чачот пасля абвяшчэння яму судовага выраку спяваў складзеную ім развітальную песню, дзе былі такія радкі:

Да лятуць, лятуць да дзікія гусі,
Да нас павязуць да далёкай Русі...⁹

Адам Мальдзіс у кнізе “Падарожжа ў XIX стагоддзе” (1969) аргументавана даводзіць, што ў Яна Чачота былі і іншыя беларускія творы, сярод іх п’еса, прысвечаная Адаму Міцкевічу, напісаная для тэатра. На жаль, гэтая п’еса, як і шмат іншых твораў паэта, да нас не дайшла.

На маю думку, беларускім песням і вершам Яна Чачота філамацкага перыяду на сённяшні дзень не дадзена належная ацэнка нашым літаратурнаўствам. Вядома, калі мераць сённяшнімі меркамі, у іх шмат можна знайсці недахопаў. Але ж не трэба забываць, што Ян Чачот быў першапраходцам у беларускай паэзіі. Ён ішоў па цаліку, яму трэба было яшчэ ўздымаць, кажучы Купалавымі словамі, “сваю скібіну слова”.

Тым не менш, у беларускіх творах Яна Чачота і сапраўды ёсць тая “лёгкасць”, той паэтычны “агонь”, пра якія казаў у свой час Адам Міцкевіч. Мова твораў Чачота, калі не зважаць на нешматлікія паланізмы, мала чым адрозніваецца ад сённяшняй беларускай мовы. Яна ў яго даволі багатая, гнуткая, з многімі адценнямі. Узорам для Яна Чачота служыла мова беларускіх народных песень.

Ян Чачот і пасля вяртання з ссылак пісаў вершы і песні на беларускай мове — ён нават змясціў іх у сваіх фальклорных зборніках 1844 і 1846 гг. У гэтых творах паэт таксама праявіў павагу да роднага народа, выказаў спачуванне да яго нядолі (напрыклад, вершы “Да мілых мужычкоў”, “Нашто нам дым выядае вочкі”, “Покуль сонца ўзыхдзе” і інш.).

Але найчасцей Ян Чачот імкнуўся прымірыць селяніна з панам. “Дабрачынных” паноў ён заклікаў (больш у польскамоўных творах) клапаціцца “пра добры быт сялян”, любіць іх.

⁹ Цвірка К. Лісце забытых аляяў. Мн., 1993. С. 54.

У беларускіх вершах паэт вучыў селяніна маральна ўдасканалвацца, не тапіць сваё жыццё ў гарэлцы, быць шчырым і клапацлівым гаспадаром.

Грамадзянскі пафас беларускіх вершаў Яна Чачота вельмі выразны. І ніяк нельга пагадзіцца са сцвярджэннем А. Лойкі, быццам “для Чачота беларускія вершы былі практыкаваннямі на беларускай мове” і што “творы на беларускай мове ён выдаваў для нашчадкаў, асабліва для навукоўцаў-лінгвістаў, стараючыся захаваць для іх непаўторныя ўзоры”¹⁰. Так, Яна Чачота і “аматары славяншчыны” падахвочвалі пісаць па-беларуску. Але ж галоўным матывам было зусім не гэта. Паэт думаў не пра навукоўцаў-нашчадкаў, а пра сучаснага яму селяніна, шчыра жадаючы палепшыць яго долю. Вось якое жаданне выказвае сам аўтар у прадмове да “Сялянскіх песень з над Нёмана і Дзвіны” (1844): “Ці не перанесліся б яны як-небудзь да вёсак? Ці не дайшлі б да сэрцаў дабрачынных паноў і ці не звярнулі б больш чулую ўвагу на сялян, а разам з тым ці не прычыніліся б да паляпшэння нораваў гэтых працавітых суайчыннікаў?”¹¹

З літаратурнай спадчыны Яна Чачота вялікую цікавасць маюць таксама напісаныя ім у 1818–1819 гг. на польскай мове балады, што адыгралі надзвычай важную ролю ў творчай біяграфіі яго слаўтага сябра Адама Міцкевіча. Да нас дайшло восем балад Яна Чачота, што напісаны аўтарам паводле вуснай паэзіі беларускага народа.

Польскія даследчыкі, відавочна, не ацанілі яшчэ як след мастацкіх вартасцей балад Яна Чачота. Галоўныя іх недахопы яны бачаць у рыхласці кампазіцыі, зацягнутасці, а таксама ў тым, што аўтар слепа трымаўся фальклорнай асновы, а галоўнае — карыстаўся гутарковай мовай, “засмечанай” шматлікімі “правінцыялізмамі”, “дыялектызмамі”, інакш кажучы, беларускімі словамі і выразамі.

Затое фалькларысты надаюць баладам Яна Чачота надзвычай важнае значэнне, бо яны данеслі да нас вельмі многа каштоўных звестак з фальклору, амаль цалкам беларускага. Ва ўсіх васьмі баладах Янам Чачотам было “зафіксавана”, як падлічыў Станіслаў Свірка, дванаццаць паданняў і народных казак, а таксама дзесяць матываў з народных вераванняў і звычайў. Прычым, як народныя паданні і казкі, так і гэтыя матывы пададзены аўтарам з вялікай дакладнасцю¹².

Упершыню пра балады Яна Чачота сказаў у польскім друку ў 1886–1889 гг., гэта значыць праз шэсцьдзiesiąт гадоў пасля напісання, Ян Рыхтэр, які натрапіў у паперах аднаго з сяброў паэта — гаспадара маёнтка Цешаўля Наваградскага павета Адольфа Кабылінскага — на рукапісны сшытак з Чачотавымі баладамі. Але хутка гэты сшытак на доўгі час выпаў з поля

¹⁰ Лойка А. Гісторыя беларускай літаратуры: Дакастрыч. перыяд. Мн., 1977. Ч. 1. С. 10–11.

¹¹ Чачот Я. Наваградскі замак. С. 177.

¹² Świrko S. Z kręgu filomackiego preromantyzmu. S. 53.

зроку даследчыкаў. Яго лічылі страчаным. Другі раз яго знайшоў у 1953 г. — зноў праз шэсцьдзесят з лішнім гадоў! — другі польскі даследчык, Чэслаў Згажэльскі: як выявілася, перададзены ў бібліятэку Асалінскіх у Львове сшытак быў няправільна зарэгістраваны і патануў у папяровым моры, адкуль быў толькі выпадкова выцягнуты на святло. І толькі нядаўна — яшчэ праз дваццаць пяць гадоў, а дакладней, у 1972 г., — усе восем знойдзеных балад Яна Чачота былі апублікаваны — упершыню! — Станіславам Свіркам у памянёнай кнізе “З кола філамацкага перадрамантызму”. Інакш кажучы, больш за сто гадоў яны былі схаваныя ад чытацкіх вачэй.

Балады Яна Чачота надзвычай зацікавілі Адама Міцкевіча, які ў час іх напісання толькі шукаў сваю дарогу ў літаратуру. Як вядома, у першых сваіх творах ён прытрымліваўся прынцыпаў класіцызму, якія станавіліся ўсё больш цеснымі для адлюстравання новых, больш радыкальных настрояў у перадавых грамадскіх колах. Адзін з галоўных шляхоў абнаўлення літаратуры перадавыя яе прадстаўнікі бачылі ў звароце да народнага жыцця, да фальклору. Гэты шлях якраз і выбраў шчыры нарадалюбец Ян Чачот, які з поўным усведамленнем важнасці сваёй справы ўзяўся за мастацкае асваенне фальклорнай спадчыны беларускага народа.

Пра ролю Яна Чачота ў нараджэнні рамантызму ў польскай літаратуры цікава раскажаў Станіслаў Свірка ў напісаных ім раздзелах кніг “Народнасць у Міцкевіча” (Варшава, 1958), “Гісторыя польскай фалькларыстыкі: 1800–1863” (Варшава, 1970) і ў памянёнай кнізе пра філамацкі перадрамантызм. Вядомы польскі вучоны прыйшоў да высновы, што “...тыя “песенькі” і “балады” Чачота былі галоўным імпульсам, які падштурхнуў Міцкевіча ў кірунку народнасці...”¹³

Адам Міцкевіч быў, вядома ж, вельмі ўдзячны свайму сябру. Недарэмна, прысвячаючы сваю першую, сапраўды праграмную кнігу “Балады і раманы” сябрам-філаматам, першым сярод іх ён назваў імя Яна Чачота.

Не могуць не выклікаць цікавасці і польскамоўныя вершы Яна Чачота, у якіх ярка праявіўся дэмакратызм паэта. У 1846 г. яны выйшлі асобным зборнікам — “Песні вяскоўца”. Біёграфы паэта не абыдуць увагай і яго “трэны”, дзе шмат звестак з жыцця самога аўтара, а таксама гістарычныя “песні”, у якіх ён хацеў намаляваць гісторыю Беларусі ад даўніх часоў.

Разам з тым Ян Чачот, як відаць з яго выказванняў, не лічыў літаратуру галоўным заняткам свайго жыцця. Ён быў надзіва самакрытычны і ведаў цану свайму таленту, магчыма, нават зменшваў яго. Хоць Адам Міцкевіч вельмі шчыра захапляўся яго творамі, пісаў яму, што не бачыць у сябе “вышэйшых талентаў”, чым у яго, усё ж Ян Чачот не прыняў такой высокай ацэнкі сваёй творчасці.

¹³ Ludowość u Mickiewicza. Warszawa, 1958. S. 115.

Сваё галоўнае прызванне бачыў Ян Чачот у іншым — у збіранні і вывучэнні беларускага фальклору, якому ён надаваў вялікае значэнне ў змаганні за народнасць літаратуры, за яе дэмакратызацыю.

У беларускай фалькларыстыцы Ян Чачот — постаць, можна сказаць, першай велічыні. Яго дзейнасць у гэтым кірунку яшчэ чакае свайго шырокага асвятлення. Гэта быў сапраўдны подзвіг паэта-фалькларыста, які здолеў на працягу 1837–1846 гг. сабраць і выдаць у шасці зборніках беларускія народныя песні “з-над Нёмана і Дзвіны”, а таксама творы іншых жанраў фальклору. Прычым калі спачатку ён даваў іх у перакладзе на польскую мову, то потым публікаваў у арыгінале, на беларускай мове. Праз гэта ён паказаў свету, якія неацэнныя культурныя скарбы мае беларускі народ.

З глыбокай павагай ставіўся Ян Чачот да мовы роднага яму беларускага народа, якую ён называў крывіцкай. Паэт марыў пра граматыку і фундаментальны слоўнік беларускай мовы, такі, як шмагтомны “Слоўнік польскай мовы” С. Ліндэ, выдадзены ў 1807–1814 гг. Ян Чачот са шкадаваннем адзначаў, што ў той час, як “іншыя дыялекты славянскага паходжання”, нават невялікія народы, усё гэта маюць даўно, “крывіцкае племя, якое налічвае некалькі мільёнаў насельніцтва”, наадварот, нічога яшчэ не займела. Не чакаючы, пакуль нехта зоймецца гэтай важнай і вялікай працай, паэт пачаў сам складаць слоўнік найбольш адметных слоў і выказаў Навагрудчыны. У сваіх артыкулах ён зрабіў дэталёвы разгляд асаблівасцей беларускай мовы, выявіў нават яе дыялекты.

Жаданне бачыць мову свайго народа літаратурнай і прывяло Я. Чачота да ўласнай творчасці на беларускай мове, да выдання кніг на ёй. І вось яшчэ ў першай палове XIX ст., упершыню пасля векавога маўчання, са старонак друкаваных, выдадзеных па ўсіх правілах кніг загучала жывая беларуская мова, мова запрыгоненага селяніна. Дзве кнігі Яна Чачота “Сялянскія песенькі з-над Нёмана і Дзвіны з далучэннем іх арыгіналаў на славяна-крывіцкай мове” (1844) і “Сялянскія песенькі з-над Нёмана і Дзвіны, некаторыя прыказкі і ідыёмы на славяна-крывіцкай мове, з учыненымі над ёй назіраннямі” (1846) — яскрава засведчылі факт нараджэння новай беларускай літаратуры і адначасова нацыянальнага адраджэння аднаго з самабытных і вялікіх народаў.

З твораў розных жанраў, з лістоў да сяброў, знаёмых, да дзеячаў культуры Беларусі паўстае перад намі вельмі прывабны вобраз нашага першага сапраўднага паэта, чалавека высокай культуры, які ведаў многія еўрапейскія мовы (французскую, нямецкую, англійскую, латынь, польскую, рускую), які да канца дзён застаўся верны свайму беларускаму народу, яго культуры і мове.

Усе творы Яна Чачота — сапраўды беларускія. І не толькі тыя, што напісаны на беларускай мове, але і польскамоўныя. Беларускія і сваім па-

фасам, і тымі праблемамі, якія вырашае ў іх паэт, і выключным мясцовым матэрыялам, вельмі добра вядомым аўтару. Яны самі па сабе яскрава гавораць нам, што Ян Чачот — сапраўдны беларускі нацыянальны паэт.

Аляксандр Баршчэўскі

ЯН ЧАЧОТ ЯК ЧАЛАВЕК І ДАСЛЕДЧЫК

Тры чарговыя падзелы давялі да ліквідацыі Рэчы Паспалітай, але не здолелі забіць у яе грамадзянах гарачага імкнення да незалежнасці і свабоды. Свабодалюбівыя настроі характарызавалі таксама шляхту на Беларусі, незалежна ад яе нацыянальнай прыналежнасці.

Народжаны 24 чэрвеня 1796 года Ян Чачот выйшаў з той катэгорыі насельніцтва, якая па паходжанні была беларусамі, па выхаванні і свядомасці — палякамі, а па дзяржаўнай прыналежнасці — рускімі. Такі кангламерат не парушыў эмацыянальнай суцэльнасці паэта і фалькларыста. Ян Чачот лічыў сябе, мабыць, прадстаўніком польскай свядомасці, якая вырастала на беларускім субстраце, і ўсё сваё жыццё паставіў на службу польскай і беларускай культурам.

У час дзяцінства і ранняга юнацтва Яна Чачота дамінаваў у польскай літаратуры класіцызм і эпоха Асветы. Арыентацыя пісьменнікаў і даследчыкаў на старажытную літаратуру была дамінуючай і паўсюднай. Малады Ян Чачот таксама выходзіўся ў духу культу да культуры Грэцыі і Рыма. Аднак, з другога боку, будучы пісьменнікам, знаходзіўся пад ціскам беларускай моўнай і фальклорнай стыхіяў, якія фарміравалі яго ментальнасць і накіроўвалі яго на інтэлектуальнае развіццё ў акрэсленым напрамку.

На пачатку XIX ст. пачалі паяўляцца ў віленскай польскай прэсе публікацыі, што звеставалі нараджэнне новага разумова-навукова-літаратурнага мыслення, якое ўвайшло ў тагачасную рэчаіснасць пад назовам рамантизму. Адною з першых публікацый, якая прадказвала з’яўленне новага напрамку, быў артыкул Яна Багуслава Рыхтэра пад назвай “*Kilka słów gminnych z opisaniem złoczyństwa jednej mniemanej czarnoksiężnicy*”¹.

Праўда, Рыхтэр зазначыў, што напісаў свой артыкул з мэтай “выкаранення шкоднасці забабоннасці”, аднак, лічыў ён, што і ў казачных недарэчнасцях могуць знаходзіцца карысныя і павучальныя веды.

Шукаючы інспіратарскіх чыннікаў, якія спрыялі зацікаўленню фальклорам і этнаграфіяй з боку Яна Чачота, нельга абысці рускамоўную інструкцыю, якая была распаўсюджана ў віленскіх школах перад нашэсцем Напалеона ў 1812 г. Пасля пераможнай для Расійскай імперыі вайны з францу-

¹ Dziennik Wileński. 1815. Nr 2. S. 144.

замі інструкцыя гэтая была перакладзена на польскую мову і апублікавана на старонках “Dziennika Wileńskiego” за 1816 і 1817 гг. Сталася гэта якраз тады, калі Ян Чачот знайшоўся ў Вільні і калі ён разам з сябрамі арганізаваў Таварыства філаматаў.

У інструкцыі пад загалоўкам “Instrukcja do układania po gimnazjach i szkołkach powiatowych zapisów w przedmiocie różnych nauk” гаварылася пра абавязак настаўнікаў і вучняў збіраць, вывучаць і друкаваць мясцовы фальклор. У гэтым дакуменце ішла гаворка аб такіх аспектах матэрыяльнай і духоўнай народнай мясцовай культуры як будаўніцтва, хатнія прылады, прылады для апрацоўкі зямлі, вопратка, народныя музычныя інструменты, звычаі, абрады, легенды, песні, музыка і інш. Па сутнасці, інструкцыя ахоплівае амаль усе праявы матэрыяльнай і духоўнай культуры беларускага народа. Няма сумненняў, што ідэі гэтага дакумента мелі ўплыў на фарміраванне праграмы філаматаў, прамяністых і філарэтаў.

Вялікае значэнне для станаўлення Яна Чачота як чалавека і фалькларыста мелі этнаграфічныя даследаванні З. Далэнгі-Хадакоўскага. Віленскія філаматы вывучалі матэрыялы Хадакоўскага і былі захоплены іх характарам. Чачот выходзіў часта па-за беларускі ці ўкраінскі фальклор і цікавіўся песнямі ды казкамі таксама іншых славянскіх народаў. Дзеля прыкладу, ягоную ўвагу прыцягвалі сербскія песні, сабраныя Вукам Стэфановічам-Караджычам.

Зразумела аднак, што найболей яго цікавілі тыя віленскія фалькларысты, якія вывучалі беларускую народную творчасць. Вялікае ўражанне зрабіла на яго публікацыя Марыі Чарноўскай “Zabytki mitologii słowiańskiej w zwyczajach wiejskiego ludu na Białej Rusi dochowywane”². Не магло не адгукнуцца ў Яна Чачота захапленне, з якім адносілася Марыя Чарноўская да прыгажосці беларускіх песень і іх цеснай сувязі з народнай абраднасцю. Апрача гэтага, даследчыца дакладна ахарактарызавала свята Купалы і Радаўніцу, звяртаючы ўвагу на старажытны характар гэтых абрадаў. Асаблівае зацікаўленне з боку Чачота і яго сяброў выклікалі тыя фрагменты даследавання Марыі Чарноўскай, якія адносіліся да русалак. Як вядома, постаці русалак вельмі часта паяўляліся ў творчасці бадай што ўсіх філаматаў і філарэтаў.

Трэба згадзіцца з польскім даследчыкам Р. Гурскім, які ў артыкуле пад назвай “Ludoznawstwo epoki Mickiewicza”³ вельмі высока ацаніў даследаванне Марыі Чарноўскай.

Вялікі ўплыў на віленскае асяроддзе, у тым ліку і на Яна Чачота, аказала ананімная публікацыя Ігната Шыдлоўскага пад назвай “Obrzędy weselne

² Dziennik Wileński. 1817. T. VI. S. 396–408.

³ Górski R. Ludoznawstwo epoki Mickiewicza // Ludowość u Mickiewicza. Warszawa, 1958. S. 19.

ludu wiejskiego w gubernii mińskiej, w powiecie borysowskim i parafii hajeńskiej obserwowane w latach 1800, 1-szym i 2-gim z niektórymi piosenkami i ich zwyczajną nutą”⁴.

Была гэта вялікая публікацыя, змешчаная ў некалькіх нумарах “Tygodnika Wileńskiego”. Аўтар дакладна ахарактарызаваў у ёй вясельны беларускі абрад. Апрача ўласнага аналізу даследчык прывёў восем арыгінальных беларускіх песень. Публікацыя гэтая бадай што болей чым іншыя спадабалася Яну Чачоту. Выкарыстаў ён, зрэшты, таксама, як і Міцкевіч, адну з прыведзеных у ёй песень — “Да цераз мой двор да цяцера ляцела”. Віленскія філаматы часта спасылаліся на гэтага даследчыка, бачачы ў ім свайго роду ўзор і добры прыклад фальклоразнаўчага даследавання.

Шукаючы крыніцы, якія ўплывалі на развіццё Яна Чачота як чалавека, пісьменніка і фалькларыста, нельга абысці дзейнасці віленскіх лібералаў, якія выступалі пад назвай шубраўцаў. Гэта яны, пераняўшы часопіс “Tygodnik Wileński”, увялі ў яго ў 1819 г. рубрыку пад загалоўкам “Этналогія”, якая была прысвечана этнаграфіі.

Зразумела, што Ян Чачот не мог не карыстацца тымі матэрыяламі, якія датычыліся ў гэтым часопісе этнаграфіі і фальклору Беларусі.

Свайго роду ўдар па беларусазнаўчых зацікаўленнях віленскай перыёдыкі нанёс вядомы вучоны, вялікі прыхільнік рацыяналізму і эпохі Асветніцтва Ян Снядэцкі. Быў ён энтузіястам класіцызму і рашучым ворагам рамантызму. Ян Снядэцкі апублікаваў артыкул “O pismach klasycznych i romantycznych”⁵. У гэтай публікацыі аўтар усхваляў класіцыстычны рацыяналізм і бэсціў рамантычную эмацыянальнасць, зводзячы схільнасці рамантыкаў да забабоннасці, адсталасці і цемрашальства. Свой артыкул закончыў ён словамі: “Мы, палякі [...] уцякайма ад рамантычнасці як ад школы здрады і заразы”⁶.

Ян Снядэцкі з вялікім размахам і прадузятасцю скрытыкаваў публікацыі З. Далэнгі-Хадакоўскага “O słowiańszczyźnie przed chrześcijaństwem”. Востра выступіў супраць Далэнгі-Хадакоўскага, які абараняў старажытную славянскую культуру, знішчаную хрысціянствам. Ян Снядэцкі лічыў, што каталіцкі касцёл меў рацыю, калі нішчыў рэлікты язычніцкай культуры, абраднасці і фальклору.

Аўтарытэт Яна Снядэцкага ў той час быў настолькі вялікі, што ягоны артыкул у значнай ступені паралізаваў нарадазнаўчыя даследаванні Далэнгі-Хадакоўскага. У выніку гэтага фальклорныя матэрыялы і іх характарыстыкі надоўга зніклі са старонак віленскай прэсы.

⁴ Obrzędy weselne ludu wiejskiego w gubernii mińskiej... // Tygodnik Wileński. 1819. T. VII. S. 1–18, 81–104.

⁵ Śniadecki J. O pismach klasycznych i romantycznych // Dziennik Wileński. T. I.

⁶ Тамсама.

Удар, нанесены Янам Снядэцкім, быў дастаткова моцным для таго, каб пахіснуць усіх рэдактараў віленскіх часопісаў. Аднак аказаўся вельмі слабым у змаганні з плеядай маладых рамантыкаў, згуртаваных у арганізацыі філаматаў. Таварыства філаматаў узнікла 1 кастрычніка 1817 г. Ідэя паклікання да жыцця таварыства нарадзілася ў асяроддзі студэнтаў Віленскага універсітэта, у якім Адам Міцкевіч, Тамаш Зан, Ануфрый Петрашкевіч і Ян Чачот адыгрывалі вядучую ролю. Праграма філаматаў засноўвалася на акрэсленых прынцыпах. Зыходзячы з палажэння, што ўсякая добрая ідэя можа рэалізавацца толькі ў выніку дзейнасці групы людзей сабе ўзаемна адданных, лаяльных і верных, філаматы на галоўнае месца ставілі ідэю прыязні, дружбы і вернасці паміж членамі сваёй арганізацыі. Дружба была крытэрыем самаўдасканалення ўласнага характару і менталітэту.

Філаматы небеспадстаўна лічылі, што народ, пазбаўлены незалежнасці і ўласнай дзяржаўнасці, разлагаецца маральна і што ў такой сітуацыі трэба ствараць невялікія структуры, якія прынамсі ў нейкай ступені будуць выручаць або замяняць дзяржаўную сістэму ў яднанні людзей акрэсленых нацыянальных і грамадскіх ідэалаў. Такой структурай мелі стацца менавіта філаматы. І Ян Чачот, і ягоныя сябры ставілі перад сабой мэту патрыятычнага і грамадскага самавыхавання, абапіраючыся на духоўныя каштоўнасці, якія павінны абавязваць членаў да канца жыцця.

Адну з мэтаў сваёй дзейнасці бачылі філаматы ў пашырэнні асветы. “Па меры магчымасці, — пісалі яны, — узмацніць нацыянальную асвету і праз яе дзейнічаць на карысць краіны”⁷.

Ведаючы, што пакуль не было магчымасці вызваліць усю краіну з-пад прыгнёту, філаматы стараліся стварыць “рэч паспалітую філамацкую”, у якой будуць адлюстроўвацца галоўныя ідэалы і прынцыпы незалежнай нацыянальнай дзяржавы. Узор і прыклад “рэчы паспалітай філамацкай” меў дзейнічаць на ўсё шырэйшыя колы тагачаснага грамадства. Аднак філаматы досыць хутка пераканаліся, што іх патрыятычна-дзяржаўныя імкненні не маюць вялікіх шанцаў не толькі ў барацьбе з самаўладдзем, але таксама ў змаганні з абьякавасцю шырокіх народных мас, якія не былі падрыхтаваны да самастойнага і незалежніцкага дзяржаўнага мыслення. Такая сітуацыя нараджала расчараванне, сумненні, песімізм, якія давялі да крызісу ўсё таварыства. Шукаючы выхаду, некаторыя з філаматаў паспрабавалі стварыць арганізацыю прамяністых (1820), якой кіраваў галоўным чынам Тамаш Зан. Аднак і тая структура не праявіла вялікай дынамікі і жыццяздольнасці. У атмасферы палемікі і нервовых пошукаў у кастрычніку 1820 г. было створана Таварыства філарэтаў. У хуткім часе практыка паказала, што нельга палепшыць сітуацыю пры дапамозе змен у назвах. Таварыства філарэтаў

⁷ Konspiracje studentów w Wilnie 1817–1823. Wrocław, 1959. S. 50.

насіла ў сабе зародак філамацкай хваробы, якая зводзілася да супярэчлі-
васці паміж высокімі тэарэтычнымі ідэаламі і магчымасцю іх практычнай
рэалізацыі ў жыцці. Лёс філаматаў, прамяністых і філарэтаў сведчыў аб тым,
што для стваральнікаў гэтых арганізацый, у тым ліку і для Яна Чачота, не
чужой была пэўная адарванасць ад жыцця і утапічнасць. Трэба, аднак, па-
мятаць аб тым, што гэтыя ўласцівасці характарызавалі рамантызм ва ўсіх
еўрапейскіх краінах. Сказанае не перакрэслівае і не памяншае значэння
высакародных рамантычных ідэалаў, якія характарызавалі ўсе тры вілен-
скія арганізацыі. Зрэшты, канчатковы крах філаматаў, прамяністых і філа-
рэтаў быў звязаны не з тымі ці іншымі недасканаласцямі іх праграм, а толькі
з жорсткасцю царскіх уладаў, якія пільна сачылі за іх дзейнасцю і ўрэшце
давялі да арышту і судовага працэсу галоўных дзеячаў як філаматаў, так і
філарэтаў. Адною з ахвяр царскай справы быў, як вядома, і Ян Чачот, за-
суджаны на шматгадовае зняволенне.

Нягледзячы на ўпадак філаматаў і філарэтаў, ранейшая сувязь Яна Ча-
чота з імі мела вялізнае значэнне ў фарміраванні ягонага светапогляду і
пазнейшых зацікаўленняў. Утапічнасць філамацкіх грамадскіх і дзяржаў-
ных ідэалаў не пашкодзіла другой стыхіі, якая вырасла на філамацкім грун-
це. Гэтай стыхіяй сталіся фальклорныя зацікаўленні, якіх не выбілі з сэрца
Яна Чачота ані арышт, ані ссылка, ані нягоды жыцця пасля яго прыезду са
ссылкі на радзіму. Засталіся яны тым канструктыўным элементам, які акрэс-
ліў характар Яна Чачота як збіральніка, даследчыка беларускага фальклору
і польска-беларускага паэта.

Філамацка-рамантычны культ народнай творчасці быў для Яна Чачота
пацверджаннем слухнасці ягонай дзіцячай і юнацкай зацікаўленасці бела-
рускім фальклорам. Ён, як вядома, з ранняга дзяцінства захапляўся таям-
нічасцю і містычнасцю беларускай абраднасці, якія вабілі яго дзіцячае і
юнацкае сэрца і клікалі ў фантастычны свет беларускай балады, казкі, ле-
генды. Зрэшты, народазнаўчыя памкненні філаматаў выходзілі часта па-за
межы песеннага і казачнага фальклору ды народнай абраднасці і датычы-
ліся шырокага кола пытанняў, звязаных з этнаграфіяй, народным побытам,
мараллю, грамадскім мысленнем, спосабам інтэрпрэтацыі навакольнага
свету, а таксама з сацыялагічнымі суадносінамі ў вясковым асяроддзі. У ад-
ной з інструкцый, апрацаваных пад кіраўніцтвам Францішка Малеўскага і
Міхала Рукевіча, гаварылася наступнае: “...найбольш трэба займацца воп-
раткай, памяшканнем, схільнасцямі, забабонамі, мовай, адносінамі мужчын
да жанчын, бацькоў да дзяцей і наадварот”⁸.

Няма сумнення ў тым, што сярод усіх філаматаў якраз Ян Чачот най-
глыбей пранікаў у беларускі фальклор, беларускую абраднасць, сацыяло-

⁸ Archiwum Filomatów // Materiały do historii Towarzystwa Filomatów. T. I–III. Kraków, 1920–
1934. T. III. Cz. 2. S. 126–127.

гію і беларускую мову. Пачынаючы з дзяцінства, ідучы праз гімназію, Віленскі універсітэт, ссылку ў глыбіню Расіі і заканчваючы апошнімі гадамі жыцця на Беларусі, любоў да народнага не толькі не гасла ў ягоным сэрцы, але ўсё болей разгаралася. Найпрыгажэйшай выявай гэтай любові былі паасобныя тамы “Piosnek wieśniaczuch” (“Сялянскіх песенек”), якія завяршалі ягонае захапленне Беларуссю. Аб тым, якую трывалую пазіцыю ў яго памяці і сэрцы займалі беларускія песні, сведчыць, між іншым, ягонае прызнанне ў 4 т. “Сялянскіх песенек”. Гаворачы аб адной з беларускіх песень, аўтар напісаў: “Гэтую песню я вывучыў ад жнеяў у 1806 або ў 1807 годзе у Баранавічах, у Мышскай парафіі, у Навагрудскім павеце, будучы яшчэ дзіцём, і да сёння яе разам з інтанацыяй захаваў у памяці”⁹. Беручы пад увагу, што гэтыя словы напісаў Ян Чачот у 1844 г., атрымліваецца, што тэкст песні і яе мелодыю насіў ён у сабе 38 гадоў.

Кантакты Яна Чачота з такімі мясцовасцямі, як Малюшычы, Плужыны, Карэлічы, Старая і Новая Мыш, Баранавічы, Навагрудак, Рэпіхава, засталіся ў сэрцы пісьменніка і фалькларыста назаўсёды.

Задумваючыся над роляй чалавечага і пейзажнага ўплыву на асобу будучага пісьменніка і фалькларыста, усё ж мы павінны беларускую духоўнасць, а не беларускую прыроду паставіць на першым месцы, хаця і беларускі пейзаж для ўсіх віленскіх рамантыкаў, у тым ліку і для Яна Чачота, меў вялікае значэнне. Пытанне гэтае прынцыпова высветліў сам Ян Чачот, сцвярджаючы ў прадмове да 1 т. “Сялянскіх песенек” наступнае: “Ад дзіцячых гадоў шчыра кахаючы нашых мілых і добрых сялян, прагну даказаць сваю да іх прывязанасць”¹⁰.

Падобную ідэю паўторыць Ян Чачот і ў апошнім томе “Сялянскіх песенек”, у якім напіша: “Не магу без мілай нейкай узрушанасці прыгадаць забытыя байкі, якія чуў я ў дзіцячыя гады”¹¹.

Шырэйшыя разважанні пра Яна Чачота перыяду “Сялянскіх песенек” не змяшчаюцца ў рамках даклада, які прысвечаны выключна часам станаўлення Яна Чачота як чалавека і фалькларыста. І таму, вяртаючыся напрыканцы да галоўных чыннікаў, якія фарміравалі гэтую выдатную постаць, варта звярнуць увагу на наступнае:

- Ян Чачот быў шчаслівым дзіцём той тэндэнцыі, якая не толькі давала права, але і спрыяла тым людзям, што змяшчалі ў сваім сэрцы таксама і любоў да некалькіх народаў і некалькіх моваў;

- Ян Чачот валодаў той выключнай здольнасцю, якая дазволіла яму ўсё пачуае і сустрэае ў дзяцінстве захаваць у памяці, перанесці ў юнацтва і сталасць і пад канец жыцця рэканструяваць у форме кніжак;

⁹ Piosnki wieśniacze z nad Niemna i Dźwiny. Wilno, 1844. S. 47.

¹⁰ Piosnki wieśniacze z nad Niemna i Dźwiny. Wilno, 1837. S. 5.

¹¹ Piosnki wieśniacze z nad Niemna i Dźwiny... Wilno, 1846. S. 4.

- Ян Чачот быў тыповым прадстаўніком рамантызму, які не толькі ўспрыняў рамантычныя ідэалы, але і сваёй творчасцю ды навуковай дзейнасцю прычыніўся да ўзбагачэння і пашырэння гэтага філасофска-літаратурнага напрамку;

- Ян Чачот, звязаўшыся ў маладосці з філаматамі, да канца жыцця не выракся філамацка-рамантычных прынцыпаў, якія акрэслівалі ягоную творчасць і фальклоразнаўчыя даследаванні;

- Ян Чачот свядома фарміраваўся як польска-беларускі паэт і польска-беларускі фалькларыст, становячыся прыгожым сімвалам яднання і дружбы двух суседніх брацкіх славянскіх народаў.

Уладзімір Мархель

СТАНАЎЛЕННЕ ЯНА ЧАЧОТА ЯК ПАЭТА І ФАЛЬКЛАРЫСТА

Ян Чачот быў не гаспадаром, а мастаком жыцця. Імкнуўся яго ўпрыгожыць, а то і палепшыць, ён самаахварна займаўся той творчасцю, якая, на яго думку, павінна служыць грамадству і ўдасканаленню асобы. Будучы натураю цэльнаю і мэтанакіраванаю, Чачот да канца дзён не адступіўся ад ідэалаў маладосці. Безнадзейна пакахаўшы дачку рэктара Віленскага ўніверсітэта Зосю Малеўскую, ён не азмрочыў вобраз каханай у сваёй памяці, не пайшоў на тое, каб яго заслانیла іншая жаночая постаць, застаўся бабылём. Захоплены ў юнацтве беларускім фальклорам і зацікаўлены на пачатку творчага шляху фалькларыстыкай, ён праз дзесяць гадоў выгнання ў Кізіле, Уфе, Цвяры быў адарваны ад беларускага меласу, але з вяртаннем на радзіму, спярша ў Лепель, узнавіў фалькларыстычную дзейнасць, вынікам якое сталі шэсць кніг “Сялянскіх песенек...”. Застаючыся да канца самім сабою, Ян Чачот не мог не зведаць сумненняў сумленага творцы, выбар якога меў асветніцкую рэгламентаванасць, а мэта зыходзіла з рамантычнага памкнення.

Зварот Яна Чачота да беларускай мовы ў час правядзення філамацкіх урачыстасцей быў для яго (і для ўсіх удзельнікаў таксама) адной з яркіх праяў далучанасці да духоўнага пачатку народнага жыцця. Вобразная сістэма беларускамоўных сцэнак да дня імянін Юзафа Яжоўскага і Францішка Малеўскага, падрыхтаваных Чачотам, а таксама беларуская песня Чачота “Да пакіньце ж горла драць” і яго вітанне на беларускай мове, прысвечанае Адаму Міцкевічу, цалкам абапіраліся на паэтыку беларускіх народных песень, даволі скупых на вобразна-выяўленчыя сродкі, але змястоўных сваёй адметнай дакладнасцю і насычаных памяншальна-ласкальнымі словамі, здольнымі скандэнсаваць у сабе і прадметнае значэнне, і галоў-

ную якасць прадмета адначасна, перанесці ў падтэкст “эпітэтносць” выказвання і тым самым перадаць глыбіню пачуццяў.

У імянінних прысвячэннях Чачот выявіў не толькі глыбокую ўласную ўвагу да беларускага меласу, але і здольнасць ствараць арыгінальныя вершы паводле народнага ўзору, ідучы ў адным выпадку за фальклорнай вобразнасцю, а ў другім — за вясковым светаўспрыманням, не пазбягаючы таксама прамых запазычанняў з вусна-паэтычных твораў.

Гэтыя фалькларыстычна-мастацкія прынцыпы ў той ці іншай меры адбіліся на яго польскамоўных баладах, напісаных прыкладна ў той жа час, як і беларускія вершаваныя вітанні (1819), прымеркаваныя да імянінаў сяброў-філаматаў, яшчэ да паэтычнага дэбюту А. Міцкевіча ў друку.

Агульнай асаблівасцю балад Чачота (“Бекеш”, “Навагрудскі замак”, “Калдычэўскі шчупак”, “Падземны звон на горцы ў Пазяневічах”, “Радзівіл, або Заснаванне Вільні”, “Узногі”, “Мышанка”, “Свіцязь”) было тое, што ў іх спалучаліся два пачаткі — асветніцка-рацыяналістычны і рамантычны. Добрасумленна, з этнаграфічнай непарушнасцю ўведзеныя ў твор казка ці народнае паданне вызначалі не толькі развіццё падзей, але і дыдактычна-маралізатарскую канцоўку. Расцягнуты пераказ запазычанага з фальклору сюжэта, шматслоўнасць пазбаўлялі Чачотавы вершы напружанага драматызму, характэрнага для рамантычных балад. Дакладнае ўзнаўленне падання дзеля сапраўды народнага разумення непазбежнасці кары за амаральныя ўчынкі, спрошчаны, прыземлена-будзённы выклад нават фантастычна-дзівосных з’яў надавалі баладам Чачота гутаркова-апавядальны стыль, які стаў пазней адной з асноўных прыкмет такога жанру, як гавэнда (гутарка) у польскай літаратуры і быліца — у беларускай.

У 1823 г., у час арышту па справе філарэтаў, Чачот ужо сабраў значную колькасць народных песень і меў даволі акрэсленую праграму фалькларыстычнай дзейнасці, якая вызначалася, паводле яго слоў, намерам “выклікаць увагу да сялянскіх песень і абудзіць жаданне збіраць іх”. Пра гэта сведчыць Чачотаў рукапісны зборнік “Песенькі і іншыя вершы”, перададзены на захаванне Зосі Малейскай.

Увага Чачота да народных песень не звязвалася ў той час з выяўленнем гістарычных рысаў у меласе, а скіроўвалася на адкрыццё іншых каштоўнасцей вуснай паэзіі. Чачота больш прываблівала адлюстраванне ў фальклору народнага быту, вераванняў, маралі, этыкі. Характарызуючы вусна-паэтычныя творы родных мясцін, ён пісаў: “Сялянскія рускія песні ў Навагрудскім краі, прынамсі знаёмыя мне, заўсёды пачынаюцца з параўнанняў. Заўсёды іх ажыўляе пачуццё любасці, часта ёсць мараль. Так, напрыклад, ляціць сокал за нейкай птушкай, здаецца, за чайкай, і кліча яе, а яна яму адказвае: *я чайка, я не твая, шукай ты саколкі, як сам*; і ад гэтага параўнання пераходзіць да дзяўчыны, якая адказвае залётнікам: *я бедная, я*

не твая, шукай ты багатай, як сам. Або, напрыклад, маралізатарскія. Маці там ці цётка выпраўляе свайго сына ў сваты і гаворыць, што ўбачыш там тры дзяўчыны, адна ў золаце, другая ў аксаміце, трэцяя ў розуме: не бяры ж той, што ў золаце, ні той, што ў аксаміце, а якая ў розуме; золата і аксаміт мінуцца, розум — самае трывалае багацце. Такія цвярозыя і цудоўныя думкі сустракаюцца надзвычай часта. Словам, вельмі варта заняцца збіраннем гэтых помнікаў сапраўднай краёвай літаратуры...”

У свой рукапісны зборнік Чачот уключыў не толькі песні, але і элегіі (так званыя трэны) і эротыкі. Гэта значыць, што ўласныя творчыя інтарэсы паэт-фалькларыст на пачатку 20-х гг. яшчэ не звязваў цалкам з вуснай паэзіяй народа. Да таго ж не ўсе песні зборніка ўяўляюць з сябе пераклады беларускіх вусна-паэтычных твораў, бо напісаны паводле фальклорных матываў. У песні XIV, напрыклад, толькі першая страфа, як прызнаецца сам аўтар, узнаўляе па-польску пачатак беларускай песні “Да цераз мой двор цяцера ляцела”. Не паглыбляючыся ў аналіз перакладу, зазначым, што пры дакладнай перадачы зместу беларускага арыгінала Чачот усё ж не захоўвае некаторыя атрыбуты народнай паэзіі. У прыватнасці, унутраную асанансную рыфму фальклорнага першатвора (цяцера – ляцела) ён замяняе дзеяслоўнай, а інтанацыйна насычаныя радкі “Ой, не даў мне Бог, не судзіў мне Бог” падае праз паўтор. Пераклад першай страфы беларускай песні стаў, такім чынам, экспазіцыяй польскамоўнага твора, асноўны тэкст якога ўяўляе з сябе стылізаваную аўтарскую інтэрпрэтацыю фальклорнага матыву аб нежаданым шлюбе. Цікава, што ні ў перакладах беларускай фальклорнай лірыкі, ні ў вершаванай распрацоўцы народна-песенных матываў Ян Чачот не ўскладняў паэтычную стылістыку рамантычнай фразеалогіяй.

У прадмове да першага зборніка “Сялянскіх песенек з-над Нёмана”, выдадзенага ў 1837 г., ён зазначаў: “Сяляне нашы, люд добры, лагодны, працавіты, справядлівы, павінны абуджаць у нас самыя прыхільныя да сябе пачуцці. З імі можам быць шчаслівыя. За працу іх рук аддаючы ім працу розуму і нашай асветы, можам памножыць агульнае дабро. Не думайма, каб і ад іх мы не маглі чаму навучыцца. Многаму навучымся, вывучаючы іх становішча і нораў; знойдзем у іх паданні, казкі, легенды, і найбагацейшым будзе жніво песенак, якія дазваляюць спазнаць іх пяшчотныя, прыгожыя, тонкія нават і глыбокія пачуцці. Калі ўважліва будзем слухаць вясельныя, дажынкавыя, купальскія і іншыя песні, то не раз прыемна забавімся, і што важней, набудзем большае замілаванне да нашых добрых земляробаў”.

Чачот вызначыў асветніцкую задачу сваіх выданняў — выклікаць у пануючых класаў і адукаванай публікі свайго краю цікавасць да духоўнага жыцця сялянства, раскрыць ім вочы на маральна-этычную змястоўнасць і эстэтычную каштоўнасць сялянскай песнятворчасці, прывіць ім павагу да здабыткаў народнай культуры. Адначасна Чачот разлічваў на тое, што саб-

раныя і перакладзеныя ім на польскую мову беларускія народныя песні будуць пакладзены кампазітарамі на музыку і ў такой абноўленай форме праз нейкі час зноў вернуцца ў асяроддзе іх першастваральніка і будуць служыць маральнаму ўдасканаленню грамадства. Асветніцкая мэта, арыентаванасць працы на кола чытачоў, выхаваных на кніжнай культуры, абумоўлівалі тое, што Ян Чачот у першых зборніках фальклорныя творы не падаваў на мове арыгінала, а змяшчаў толькі пераклады беларускіх народных песень на польскую мову і стылізаваныя пад “сялянскія песенькі” ўласныя польскамоўныя вершы.

У прадмове да першага зборніка “Сялянскіх песенек...” (1837) паэт абяцаў выдаць з часам, “калі збор павялічыцца”, пераклады беларускіх песень “з тэкстам арыгінала”. Зрабіў ён гэта ў 1844 г., калі змясціў у чарговым зборніку дзевятнаццаць арыгінальных беларускіх песень, польскія пераклады якіх публікаваў у сваіх папярэдніх кнігах, а таксама 27 “уласных сялянскіх песенек”, напісаных па-беларуску і перакладзеных на польскую мову. Такое ўкладанне зборніка, паводле прызнання самога аўтара, было здзейснена як у адпаведнасці з пажаданнем “аматараў славяншчыны”, так і дзеля “сапраўдных прыхільнікаў чалавечнасці і дабрачынцаў сваіх сялян”. Гэты зборнік сведчыў пра пэўны зрух у творчасці Чачота: паралельна з запісамі беларускіх народных песень на мове арыгінала і польскімі перакладамі вусна-паэтычных твораў з’яўляюцца ўласныя беларускамоўныя вершы паэта і іх адпаведнікі — пераклады на польскую мову. Зрух несумненна адбываўся ў бок дэмакратычнага чытача, у бок папулярызацыі народнай песні ў арыгінальным гучанні і беларускамоўнай “літаратурнай” песнятворчасці.

Яшчэ больш у гэтым пераконвае апошні зборнік “Сялянскіх песенек...”, выдадзены ў 1846 г. У яго ўвайшлі арыгінальныя валачобныя, вясеннія, купальскія, калядныя, дажынкавыя, або летнія, вясельныя, хрэсьбінныя і іншыя беларускія народныя песні. Да таго ж тут быў змешчаны верш “Да мілых мужычкоў”, напісаны Чачотам па-беларуску.

Зацікавіўшыся беларускім фальклорам і заняўшыся збіраннем народнага меласу, Чачот напачатку імкнуўся ўключыць яго, па ўсёй верагоднасці, у агульнапольскае рэчышча, прынамсі, зрабіць вусна-паэтычную творчасць беларусаў здабыткам польскамоўнага чытача. У працэсе ж перакладчыцкага паглыблення ў народную песню паэт паступова набліжаўся да перагляду сваіх зыходных пазіцый і, у рэшце рэшт, востра ўсвядоміў неабходнасць таго, каб адрасаваць фалькларыстычную працу і ўласную песенную творчасць не толькі польскамоўнаму, але і беларускамоўнаму чытачу.

Успрыманне вуснай паэзіі як непадробнага і нешматслоўнага выяўлення народнай душы дазволіла Чачоту зрабіць заключэнне, у якім прыярытэт аддаваўся не кніжнай, а народнай творчасці. “Няма ў нашых салонных

пісьменнікаў, — падкрэсліваў ён, — гэтай сцісласці; там найчасцей бывае ўсё ў вялікіх памерах, а зрэдку ажно да стомы велізарных. Памяць — не кніжка, не магла б іх утрымаць на стагоддзі; працоўнае і дзейнае жыццё не здабылося б на агромністыя паэмы. Адсюль паходзіць гэтая сцісласць і разам з тым выразнасць народнай паэзіі. Мы прывыклі да разумовай размернасці і не дзіва, што не надта разбіраемся ў сялянскіх песеньках; дзеткі яе толькі любяць, хоць не зусім разумеюць; аднак гэтая любоў дае надзею, што як падраснуць, болей за нас палюбяць вясковую паэзію, сапраўды народную і маладую, хоць і адвечную”¹.

Уяўленні пра эстэтычную непаўторнасць народных песень дапамаглі паэту вырашыць — прынамсі для сябе — праблему ўзаемастановаў літаратурных песенных твораў з фальклорам, г. зн. не ісці па шляху выпраўлення вусна-паэтычных твораў, а па магчымасці набліжацца да іх узораў або ашчадна ўзнаўляць іх у перакладах на польскую мову.

Тым не менш Чачотавы пераклады беларускіх народных песень на польскую мову — гэта не фалькларыстычная праца, а літаратурна-мастацкая творчасць, свядома выяўленая ў выніку фалькларыстычнай дзейнасці аўтара. Даволі часта беларускі фразавік паэт пераўтвараў у сілаба-танічны верш, спалучаючы сэнсава-адпаведнае ўзнаўленне вусна-паэтычнага твора з яго рытміка-інтанацыйнай мадэрнізацыяй, паэт міжволі “аблітаратурваў” народную песню. Нават у тых перакладах, дзе змест арыгінала перадаваўся беражліва, з пэўнай лексічнай адпаведнасцю, з адэкватнасцю асобных выяўленчых сродкаў, Чачот або пераўтвараў рытмічны малюнак арыгінала, або ўзнаўляў яго на ўзроўні сінтэзу народна-песеннага і метрычнага вершаскладання, г. зн. набліжаўся да такіх формаў беларускай народнай паэзіі, як акцэнтны, ці танічны, верш, зыходзячы з законаў сілаба-танічнай рэгулярнасці.

Фалькларыстычна-версіфікатарская праца Яна Чачота мела даволі шырокі рэзананс у грамадстве. Зборнікі “Сялянскіх песенек...”, якія выдаваліся былым філаматам на працягу сямі гадоў (1837–1844), выклікалі зацікаўленыя водгукі ў перыядычным друку. Сучаснікі паэта, прынамсі тыя літаратары, якіх турбавалі пытанні асваення вусна-паэтычнага набытку народа, увогуле прыхільна ставіліся да яго дзейнасці, аднак вынікі яе ўспрымалі і ацэньвалі па-рознаму. Так, у адным з першых паведамленняў пра кнігу “Сялянскія песенькі з-над Нёмана” (1837) адзначалася, што гэта “пераклад народных песень, якія спяваюцца на беларускай гаворцы ліцвінскім людам, і выкананы ён па-майстэрску”². Адначасна літаратурны аглядальнік з Вільні выказаў пажаданне хутчэй убачыць у друку працяг Чачотавай працы і абя-

¹ Czeczot J. Piosnki wieśniacze z nad Niemna i Dźwiny. Wilno, 1844. S. X.

² Tygodnik Petersburski. 1838. Cz. 17. Nr. 32. S. 178.

цаную аўтарам публікацыю побач з перакладамі арыгінальных народных песень.

Той жа кнізе “Сялянскіх песенек...” іншы рэцэнзент даў не толькі кампліментарную характарыстыку. Падкрэсліўшы, што Чачот “малое рэчы, убачаныя ім, і пачуцці, якія сам адчуў, у некаторых строфах, а часам у цэлых сваіх песнях бывае непараўнаны ў закончанасці і бляску вобраза”, ананімны аўтар рэцэнзіі пісаў: “Але калі ён творыць сам, рэдка зраўноўваецца ў вобразах і эфектах з сялянскімі песенькамі. Неаднойчы выяўляецца там халодная асцярожнасць у выбары слоў, абьякавасць у вызначэнні асоб і акалічнасцей: лёгка там пераставіць вершы і строфы, не парушаючы галоўнай думкі, а часта і яе праўдзівасці, якую, як золата, трэба выбіраць з роднага ўлоння, дзе раскідана”³.

Аўтар гэтага водгуку на працу Чачота імкнуўся да аб’ектыўнасці. Звязваючы мастацкія ўдачы Чачота з натуральнасцю зрастання з вусна-паэтычнай рэчаіснасцю, ён палічыў неабходным звярнуць увагу і на выдаткі ў Чачотавым асваенні беларускага меласу, якія, магчыма, і мелі пад сабой глебу, аднак абгрунтавана не даводзіліся, а называліся агульна.

Большай канкрэтнасцю вызначаўся разгляд трэцяй кнігі “Сялянскіх песенек...”. “У гэтым томе, як і ў папярэдніх, — пісаў невядомы аўтар, — выдавец сабраў народныя песні сваіх ваколіц, але не пакінуў іх у форме і словах народных, пераклаў і перапрацаваў іх па-свойму. Сабраў ён ад людзю цудоўныя думкі, звароты, вобразы. Падаў іх сапраўды ў форме, што патыхае прастатою, але прыгладжаным стылем, з надзвычай старанным захаваннем прыстойнасці. Як шкодную здароўю народа выкінуў выдаўца з песень гарэлку, а даў за гэта многа піва і мёду...”⁴.

Паколькі вусна-паэтычныя арыгіналы ў зборнік Чачота не ўвайшлі, рэцэнзент не меў магчымасці супаставіць вершы аўтара з тымі народнымі крыніцамі, першаўзорамі і адпаведнікамі, паводле якіх гэтыя вершы ці песні ствараліся, і ў сваіх назіраннях зыходзіў толькі з асабістага вопыту, што надавала яго выказванням дэкларацыйнасць.

Гэтая якасць, абумоўленая ступенню вывучанасці вусна-паэтычных скаргаў і асаблівасцямі ўяўленняў пра літаратурна-фальклорнае ўзаемадзеянне, уласціва таксама выказванням вядомага ў той час крытыка Міхала Грабоўскага, які неаднаразова скіроўваў увагу на фалькларыстычна-версіфікатарскую працу аўтара “Сялянскіх песенек...”.

Ацэнкі творчай пазіцыі Чачота ў асваенні беларускага народнапесеннага матэрыялу істотна ўдакладняліся выступленнем вядомага пісьменніка Юзафа Ігнацыя Крашэўскага “Пра апрацоўку паданняў народа і іх выка-

³ Tygodnik Petersburski. 1838. Nr. 41. S. 236.

⁴ A. J. S. Zbiory pieśni ludu z r. 1840 // Biblioteka Warszawska. 1841. T. 1. S. 163.

рыстанне ў мастацтве”, дзе праводзілася рэзкая мяжа паміж так званым апрацоўнікам і перакладчыкам фальклорных твораў.

Не прымаючы вольнага, а таму безгустоўнага абыходжання таго ці іншага літаратара з вуснай паэзіяй, Крашэўскі пераканаўча сцвярджаў: “Таго ж я не называю апрацоўнікам, хто, як аўтар “Песенек з-над Нёмана і Дзвіны”, з’яўляецца толькі поўным чуцця перакладчыкам фантазій народа, хто іх не калечыць, не перакручвае, а тлумачыць, хто, выводзячы іх на свет, не фарбуе іх тым, што з яго самога выпаўзла, а рэлігійна, свята спявае з мужыком па-мужыцку, верыць з ім у д’яблаў і ваўкалакаў і плача над тым, над чым ён плакаў, і шануе тыя ж самыя рэчы, якія ён шанавалі адвечна. Вось такога сапраўды не назаву апрацоўнікам, але ці магу такога перакладчыка фантазій народа назваць вялікім нацыянальным паэтам, майстрам над майстрамі?.. Няхай з гэтага перакладчыка зробіцца творца ў духу перакладзенай паэзіі, няхай, зразумеўшы так дасканалы гэты народны свет, увядзе мяне ў яго іншай, уласцівай яму дарогай, няхай надасць яму больш дасведчанае жыццё, уваскрэсіць тое, што памерла ў ім, выведзе на свет тое, што цёмнае, — вось тады ён будзе майстар!”⁵

Менавіта перакладчыцкія здольнасці Чачота адзначыў таксама Ігнат Храпавіцкі, паэт і фалькларыст. “Некаторыя з гэтых песень, — пісаў ён пра адзін з Чачотавых зборнікаў, — амаль літаральна перакладзены; у другіх ёсць імкненне, не адступаючы ад духу першатвора, яснай перадачай думкі зрабіць іх больш зразумелымі для нас”. Разам з тым у артыкуле Храпавіцкага “Погляд на паэзію беларускага народа” было сваё разуменне фалькларыстычна-версіфікатарскай працы Чачота. Яна расцэньвалася як з’ява, скіраваная на ўнутрыкраёвыя культурныя патрэбы, а не як правінцыяльны элемент асваення беларускага фальклору польскай літаратурай, калі, паводле М. Грабоўскага, вусна-паэтычныя творы на беларускай “гаворцы” ўводзіліся ў сферу нацыянальнай, г. зн. польскай, мовы. Храпавіцкі, між іншым, падкрэсліваў: “Шаноўны перакладчык выдадзеных колькі гадоў таму ў Завадскіх “Песенак люду з-над Дзвіны” паказаў прыклад, які павінен быў бы знайсці паслядоўнікаў. Яго малы томік робіць самае прыемнае ўражанне на тых, каму не чужая гэтая зямля, так добра ў ім адлюстраваная, што ніводная гучная апісальная паэма не можа зраўняцца з гэтым сціплым зборнікам песень...”⁶

Творчасць Яна Чачота на ніве беларуска-польскага фальклорна-літаратурнага сумежжа ўспрымалася сучаснікамі як перайманне, наследаванне, пераклад беларускіх народных песень, а часам як стылізацыя пад фальклорныя ўзоры, прытым з разуменнем яе рэгіянальнай своеасаблівасці, але

⁵ Tygodnik Petersburski. 1840. Cz. 21. Nr. 29. S. 147.

⁶ Rubon. 1845. T. 5. S. 76.

ў кантэксте польскай літаратуры. Таму і ўзнікалі прапановы падаваць у “Сялянскіх песеньках...” не толькі польскамоўныя перакладныя варыянты народных песень, але і іх беларускія адпаведнікі.

Змясціўшы арыгінальныя тэксты беларускіх вусна-паэтычных твораў толькі ў трэцім і пятым зборніках, паэт-фалькларыст выдаў па-беларуску ўсяго восьмую частку ад тысячы сабраных і перакладзеных ім на польскую мову песень.

Яшчэ ў час складання свайго рукапіснага зборніка “Песенькі і іншыя вершы” Чачот заўважыў, што ў беларускім меласе водгалас гісторыі адбіўся ў меншай ступені, чым у паданнях. Між тым яго цікавасць да гісторыі Вялікага Княства Літоўскага была не менш паслядоўнай, чым да беларускага фальклору. Недарма ў час следства яму ставілася ў віну палулярызацыя гістарычных ведаў сярод філаматаў і прывіццё ім любові да мінулага свайго краю. Годны адказ Чачота царскім следчым не пакідае сумнення ў тым, што ён ганарыўся мінулым сваёй радзімы. “Думка, — пацвярджаў ён, — магла занесціся зрэдку ў даўнейшыя часы, прыемна было прыгадаць родную мову”. У лісце да Адама Міцкевіча ад 22 сакавіка 1823 г. Чачот дзяліўся з сябрам, што думае “паспрабаваць пісаць пра Вітаўта, Альгерда, Кейстута і іншых...”. Аднак гэтую задуму ён змог ажыццявіць толькі на пачатку 40-х гг., калі вярнуўся на Навагрудчыну і ўладкаваўся працаваць у бібліятэку графа Адама Храптовіча ў Шчорсах. Багатыя зборы бібліятэкі, матэрыяламі якой карыстаўся А. Міцкевіч, калі пісаў паэму “Гражына”, дазволілі Чачоту асвяжыць сваю памяць і на аснове “Хронікі” Мацея Стрыйкоўскага і гістарычных даследаванняў Тэадора Нарбута напісаць 55 “Спеваў” пра “даўнейшых ліцвінаў” і тым самым праз шмат гадоў стрымаць слова, дадзенае Міцкевічу...

Леаніла Малаш-Аксамітава

ПАЧЫНАЛЬНІК БЕЛАРУСКАЙ ФАЛЬКЛАРЫСТЫКІ

Ян Антон Чачот — фалькларыст, паэт, перакладчык, прадстаўнік беларуска-польскай інтэлігенцыі, якая выступала супраць феадальна-прыгонніцкага і нацыянальнага ўціску беларускага народа. Нарadzіўся ён 24 чэрвеня 1796 г. у Малюшычах, хрышчаны 17 ліпеня ў Варончы Навагрудскага павета¹. Род Чачотаў належаў да дробнай збяднелай мясцовай шляхты, апалячанай стагоддзямі нацыянальнага прымусу. Прадзед фалькларыста Піліп Чачот яшчэ меў аднаго прыгоннага селяніна — Грышку Самсона, а дзед і бацька жылі ўжо толькі з працы сваіх рук: былі арандатарамі, аканомамі,

¹ Цэнтральны дзяржаўны гістарычны архіў Літвы, ф. 1135, воп. 9, адз. зах. 28, арк. 140.

служылі ў розных панскіх фальварках і маёнтках. Чачоты не адгароджваліся ад простага люду і не прышчэплівалі дзецям пыхі і знявагі да яго, як вялося ў багатай шляхты і магнатаў. Ды і сам фалькларыст ніколі не саромеўся свайго нізкага сацыяльнага становішча, а, наадварот, часта яго падкрэсліваў. Так, у лістах да графа К. Тышкевіча з пачуццём уласнай годнасці, не шкадуючы з'едлівых слоў у бок арыстакратыі, казаў пра цяжкае і бяспраўнае існаванне панскіх слуг, дадаваў, што як сын аканома, якому добра вядома жыццё падданных, мае права на такое асуджэнне. Адказваючы графу на абвінавачванне слуг у амаральнасці, пісаў, што “роспач, а не нягожыя сэрца і душа прымушаюць да злоўжыванняў, якія з часам становяцца нягожай прывычкай і з добрага чалавека зрабляць благога”. Паводле слоў Чачота, і яго бацьку давялося паспытаць горкага аканомскага хлеба, а потым “быць звольненым і разам з сям’ёй апынуцца на вуліцы” толькі за тое, што папрасіў даплаты за дадатковую працу і “не ўмеў выслужвацца падлізваннем і маной”.

Па волі лёсу яшчэ ў раннім дзяцінстве Чачот разам з бацькам-арандатарам, а потым аканомам пабываў у многіх мясцінах Гродзеншчыны, дзе непасрэдна назіраў паднявольнае жыццё беларускага народа, пашыраў свае веды пра яго абрады, звычаі, фальклор. “Жывы, чулівы, вясёлы, кампанейскі, прасты..., пывучы, уражлівы, спагадлівы — сапраўды сялянская натура”, як характарызаваў яго Ігнат Дамейка, Чачот не быў абывакавы да селяніна, высока ставіў яго душэўную дабрату, багацце вуснай паэзіі, у якой бачыў вялікія маральныя і эстэтычныя каштоўнасці. Ён, як і мужыцкія дзеці, выходзіў на народных традыцыях. У маленстве, як згадвае ў сваіх зборніках, яго люлялі пад спевы беларускіх калыханак, а маці пужала старым барадатым дзедам, чараўніком, ведзьмамі і іншымі страшнымі казачнымі істотамі, як рабілі мацяркі-сялянкі.

Цікаваць да беларускага фальклору Чачот узмацняе і паглыбляе ў час навучання ў Навагрудскай павятовай дамініканскай школе і сяброўства там з Адамам Міцкевічам. Дамейка, сябар Чачота і Міцкевіча па вучобе, пазней успамінаў: “Два нашы вучні навагрудскай школы з маленства добра ведалі наш літоўскі [маецца на ўвазе беларускі. — Л. М.-А.] народ, палюбілі яго песні, пранікліся яго духам і паэзіяй..., прыглядаліся да кірмашоў, фестываляў, бывалі на сялянскіх вяселлях, дажынках і пахаваннях... Яшчэ ў школе саламяная страхі і народная песня распалілі ў грудзях сяброў першае паэтычнае натхненне”.

У 1815 г. Чачот пераязджае ў Вільню і пасля няўдалай спробы паступіць ва ўніверсітэт уладкоўваецца на працу ў Пракураторыю радзівілаўскіх маёнткаў. Але лекцыі ва ўніверсітэце ўсё ж наведвае як вольны слухач. 12 студзеня 1819 г. ён уступае ў Таварыства філаматаў — сяброў навук і неўзабаве становіцца яго сакратаром. Філаматы чыталі і абмяркоўвалі навуковыя

даклады, праводзілі паэтычныя конкурсы. На адным з іх быў прыхільна прыняты Чачотаў верш “Купала”, заснаваны на матывах абраду Купалля і яго песень, а на наступным пасяджэнні Міцкевіч зрабіў яго крытычны агляд. У гэты ж час Чачот піша на беларускай і польскай мовах рыфмаваныя віншаванні (драматычныя сцэнкі і вершы) з нагоды імянін каго-небудзь з філаматаў, у якіх шырока выкарыстоўвае фальклорна-этнаграфічны матэрыял. Большасць песень Чачот пісаў паводле распаўсюджаных у народзе мелодый, нярэдка запазычваў і самую форму верша, а часам нейкую з мелодый падбіралі да яго твораў сябры. На дзень імянін двух Юзафаў — Яжоўскага і Кавалеўскага — Чачот напісаў драматычную сцэнку ў стылі народнай інтэрмедыі. Тут удала выкарыстаны традыцыйныя беларускія абрадавыя пажаданні, фальклорныя прыёмы — параўнанні, паралелізм і г. д. Словамі хораў дзяўчат і хлопцаў аўтар выказвае свае погляды на народную творчасць, сцвярджае яе багацце, прастату, праўдзівасць, душэўнасць, трывожыцца за лёс роднай мовы, якой цураюцца паны, гаворачы толькі па-польску. У куплетах песень хору адлюстраваны асаблівасці побыту беларускай вёскі, яе сацыяльная структура, скаргі сялян на гаротнае жыццё, нараканні на рэкруцтва. Пospех гэтага твора натхніў паэта напісаць новыя песні на беларускай мове (“Лісічка жоўты цвет”, “А як прыйдзе каляда”, “Да пакіньце ж горла драць” і інш.). Да апошняй песні Тамаш Зан, як паведамляў Чачот у лісце да Міцкевіча, “дарабіў мелодыю і носіцца з ёю як цыган на ярмарцы”. З такім самым пачаткам “Да пакіньце ж горла драць” Чачот піша яшчэ адну песню — да імянін Ф. Малеўскага (Яроша), які ў лісце да А. Міцкевіча называе яе “фаварытнай песняй”, што “слухаецца больш прыемна, чым слухалася б “God save the King” (меўся на ўвазе гімн “Боже, царя храни”). Гэта песня ўключае ў сябе цэлыя радкі з народных вясельных песень. Аўтар падаў у ёй абрадавую формулу, з якой сват звяртаецца да бацькоў маладой на заручынах.

Асабліва старанна рыхтаваліся філаматы да дня нараджэння Міцкевіча, які ў той час працаваў настаўнікам у Коўне. Чачот узяў за ўзор для віншавання некалькі вясельных песень, якія выконваюцца ў доме маладой, калі чакаюць прыезду маладога. Здольнасці Чачота ў галіне песняскладання заўважыў і высока ацаніў Міцкевіч, які пісаў яму: “Што мяне не менш узрадавала і ў чым табе прызнаюся а la filomat, гэта твая песня, а хутчэй твае песні, бачу ў іх хуткі і нязмерны поспех з часоў твайго ўступлення ў пісьменніцкую кар’еру. Лёгкасць, прытым сапраўды піндараўскі агонь пераўзышлі нават надзеі, якія я на цябе ўскладаў: не занядбай, змілуйся! Выступаеш усё лепш; хацеў бы, каб ты паспрабаваў свае здольнасці на гэты ўзор на якім-небудзь лірычным прадмеце”. Акрылены паэт узяўся за падрыхтоўку зборніка песень для шырокага кола чытачоў у трох частках, які змяшчаў больш за 200 твораў, з якіх 170 прысвечаны яго каханай, Зосі Малеўскай,

дачкі рэктара Віленскага універсітэта. Першая частка зборніка названа “Песні Яна, спяваныя для Зосі (могучь быць на музыку Зосі і Марылі)” (Марыля Верашчака — каханая Міцкевіча), другая — “Зосіны песні, прыскасаваныя да народных вясковых песень, з музыкай”, трэцяя — “Элегіі”. Зборнік не быў надрукаваны, а яго рукапіс пераходзіў з рук у рукі і быў згублены. Знайшлі яго ў 1922 г., і толькі некаторыя творы ўбачылі свет у розных выданнях. Найбольш цікавая для беларускай фалькларыстыкі другая частка зборніка, у якой змешчаны 20 польскіх тэкстаў, складзеных Чачотам на мелодыю (“ноту”), а часта і на ўзор беларускіх песень, якія ён лічыў самымі яркімі, прыгожымі, любімымі і распаўсюджанымі на Навагрудчыне і Віленшчыне. Перад кожнай песняй даюцца першыя радкі той, на мелодыю якой трэба спяваць чачотаўскія словы. Беларуская песня “Сем дзён малаціла — чах, чах зарабіла” часцей за ўсё выконвалася ў час танца і карысталася вялікай папулярнасцю сярод філаматаў. Аб папулярнасці гэтага танца і песні пісаў Станіславу Манюшку яго бацька.

Пра беларускую народную песню “Да цераз мой двор цяцера ляцела” Чачот заўважае: “Нота гэта прыемная, самая прыгажэйшая з тых, якія я чуў у нашым Навагрудскім краі”. Гэта меладычная песня вельмі палюбілася філаматам, яна гучала не толькі сярод простых людзей, але і ў панскіх таварыскіх колах. Цікавую музычную варыяцыю яе зрабіла Марыля.

У трэцяй частцы зборніка ёсць факты, звязаныя з дзіцячымі гадамі Чачота, а таксама фрагменты з народнай творчасці і назіранняў над побытам беларусаў. А ўсе песенныя творы выяўляюць тая ці іншыя народныя элементы: памер верша, рытміку, маюць цэлыя радкі або куплеты з народных песень і г. д. Чачот пакінуў каштоўныя заўвагі пра іх мастацкую і пазнавальную вартасці, а таксама пра іх ролю ў фарміраванні маралі народа, выхаванні моладзі. Чачот адзначае тонкі лірызм народных песень, багацце іх зместу і пачуцця, трапнасць і лаканічнасць многіх выказаў. Звяртае ўвагу на адлюстраванне ў песнях мінулага і сучаснага жыцця народа, яго побыту. Фалькларыст цвёрда выступае супраць мяшчанства, якое працяла шляхецкае саслоўе, заклікае да пашырэння дэмакратычных ідэй, да збліжэння з народнымі масамі. Ён тлумачыць, што фальш шляхецка-панскага жыцця, якога трымаліся вякамі, у канцы XVIII – пачатку XIX ст. дайшоў да крайняй мяжы пад уплывам галаманіі. Калі раней, піша Чачот, выхаваныя на народных традыцыях людзі былі больш працавітыя, добразычлівыя да сваіх падданных, высокамаральныя, то іншаземны ўплыў зрабіў іх непадобнымі на свой народ. Складаючы песеннік, ён намерваўся, між іншым, зблізіць з народам шляхту, якая, пазнаўшы душу яго праз песні, будзе імкнуцца палепшыць матэрыяльнае становішча сялян.

Разам з тым Чачот як прадстаўнік рамантызму, які зараджаўся на Беларусі, у “Дадатку” да зборніка выказвае свае погляды на вусную народную

творчасць, яе каштоўнасць для стварэння нацыянальнай літаратуры, вывучэння гісторыі, мовы, культуры народа. Ён вельмі шкадуе, што багаты матэрыял дагэтуль “ляжыць у нас аблогай”, тады як у “іншых краінах ужо маюць такія зборы, падрыхтаваныя добрасумленна і на належным узроўні”. У гэты час Чачота цікавяць працы нямецкіх і англійскіх тэарэтыкаў рамантызму, пра што ён паведамляе ў адным з лістоў да свайго сябра Петрашкевіча: “Усё гэта патрэбна мне як прыхільніку новага кірунку ў літаратуры”. Захапляецца ён філасофіяй Ж.-Ж. Русо і эстэтычнымі тэорыямі Ф. Шылера. Крыніцай гэтага кірунку з’явілася развіццё антыфеадальнага, нацыянальна-культурнага і нацыянальна-вызваленчага рухаў. Рамантызм ажывіў усе роды і жанры літаратуры. Асаблівасцю польскага рамантызму было тое, што яго стваральнікі паходзілі пераважна з Літвы, Беларусі, Украіны. У Вільні, Львове, Варшаве пачынаюць друкавацца артыкулы, праграмы, інструкцыі па збіранню помнікаў духоўнай і матэрыяльнай культуры (працы Браздзінскага, Хюбнера, Калантая, Шырмы, Лявелея, Далэнгі-Хадакоўскага, Чацкага, Крулікоўскага і інш.), з якімі Чачот быў добра знаёмы. Уплыў іх ярка бачны ў змесце яго “Дадатку”, у якім аналізуецца перш-наперш беларускі фальклорна-этнаграфічны матэрыял, абгрунтоўваецца неабходнасць яго збірання і вывучэння. “Дадатак” — першая навуковая праца па беларускай фалькларыстыцы.

Другой важнай сферай дзейнасці Чачота філамацкага перыяду было стварэнне балад на беларускай фальклорна-этнаграфічнай аснове. Балада больш за іншыя жанры вызначала адметнасці літаратурнай творчасці філаматаў, пачынальнікаў беларускай рамантычнай школы. Балады Чачота не ўяўляюць мастацкай каштоўнасці, але маюць неацэнную вартасць як першыя і дастаткова дакладныя фальклорна-этнаграфічныя запісы (паданні, казкі, абрады, павер’і і г. д. у найбольш чыстым выглядзе). Ствараючы балады, Чачот строга прытрымліваўся фальклорна-этнаграфічнага аўтэнтызму, асабліва з улікам тых патрабаванняў, якія ставіліся перад збіральнікамі і даследчыкамі старажытнасцей. Яго балады трывала звязаны з фактамі і здарэннямі, якія сустракаюцца ў паданнях і легендах роднага краю. Аўтар спрабуе “прачытаць” старажытныя часы сваёй зямлі, зафіксаваныя ў розных пераказах, геаграфічных назвах і да т. п. Усяго ім напісана восем балад: “Бекеш”, “Навагрудскі замак”, “Калдычэўскі шчупак”, “Звінячая гара ў Пазяневічах”, “Радзівіл, або Заснаванне Вільні”, “Узногі”, “Мышанка”, “Свіцязь”. Праз усе балады праходзіць народны матыў адплаты за зло людзям, немінучага пакарання таго, хто сее няшчасце, крыўдзіць безабаронных і даверлівых.

Актыўная праца Чачота была раптоўна спынена яго арыштам за прыналежнасць да Таварыства філаматаў. У 1824 г. ён быў асуджаны на 6 месяцаў зняволення з далейшай бестэрміновай высылкай у глыб Расіі. Спа-

чатку ён адбываў яе ў Кізільскай крэпасці. Па прадстаўленню арэнбургскага грамадзянскага губернатара вядома, што Чачот быў “вызвалены з-пад нагляду з тым, каб ён не вяртаўся на жыхарства ў вернутыя ад Польшчы Расіі губерні, але меў знаходжанне сваё і працягваў службу ва ўнутраных расійскіх губернях”². На пачатку 1826 г. ён быў накіраваны “пасля вызвалення з-пад нагляду паліцыі ў горад Уфу, узяўшы з павятовага казначэйства падарожную да горада Масквы, дзе ён меў намер працягваць службу, як бачна было з падпіскі яго, дадзенай ім у лістападзе мінулага года”³. У Маскву Чачот прыбыў 3 лютага 1831 г. і “падшукваў сабе службу, але, не знайшоўшы той, 9 чэрвеня выехаў у горад Цвер”⁴. Якраз перад яго прыездам у Цвяры ўспыхнула эпідэмія халеры і, як сведчыў цвярскі губернатар, “паміж чэрні расейваюцца недарэчныя чуткі, што хвароба паходзіць ад таго, што ў калодзежах і ў рэчках вада атручана розным зеллем”⁵. Падзэрэнне пала на Чачота, як і на высланых сюды ўдзельнікаў паўстання 1830–1831 гг. Генерал-губернатар горада, баючыся ўскладненняў, паспяшаўся арганізаваць выезд Чачота.

Толькі ў 1833 г., надламаны 10-гадовай ссылкай, вяртаецца ён на Беларусь. Спачатку працуе ў Лепелі сакратаром канцылярыі інжынернага ўпраўлення пры Бярэзінскім канале. Там жа ўзнаўляе свае філалагічныя заняткі: сам і праз сваіх карэспандэнтаў збірае песні, казкі, прыказкі, загадкі, апісанні звычаяў, абрадаў. У адным з лістоў з Лепеля да Марыі Верашчакі (Путкамер), якой Міцкевіч прысвяціў нямала натхнёных радкоў, Чачот пісаў: “Я яшчэ, як лебедзь перад сваім кананнем, думаю выступіць з гэтымі вясковымі песнямі, хачу гэтым ненадзейным і часта зняважаным спосабам зарабіць акраец хлеба ў надзеі некаторы час быць свабодным ад гэтай агіднай службы”⁶. Ён часта звяртаецца да “шаноўных паненак” па дапамогу. Асабліва клапаціцца пра зберажэнне ў запісах песень адметнасцей беларускіх гаворак і пра дакладнасць апісання звычаяў і абрадаў. Сам і з дапамогай карэспандэнтаў Чачот сабраў два вялікія зборнікі песень: наднёманскіх — 400 і наддзвінскіх (у дзвюх частках) — больш за 550. Пра іх доўгі час было вядома толькі па ўпамінаннях Чачота, больш нідзе нічога не гаварылася. У 1964 г. нам пашчасціла знайсці другую частку збору наддзвінскіх песень (188) і рукапіс трох варыянтаў уступнага артыкула да шостага кніжкі. Гэтыя рукапісы Чачота⁷ маюць вялікую навуковую каш-

² Маскоўскі дзяржаўны абласны гістарычны архіў, воп. 31, зв. 13, спр. 31.

³ Тамсама.

⁴ Тамсама.

⁵ Тамсама.

⁶ Цэнтральны дзяржаўны гістарычны архіў Літвы, ф. 1135, воп. 9, адз. зах. 29, арк. 34.

⁷ Малаш Л. А. Ян Чечот и его рукописные сборники // Материалы научной конференции (к 40-летию библиотеки). Минск, 1965. С. 102–121.

тоўнасць для беларускай фалькларыстыкі і мовазнаўства, бо песні ў іх арыгінальныя і большасць (114) з іх не апублікавана. На многіх песнях ёсць шматлікія паметы самога складальніка, яго праўкі, заўвагі, якія раскрываюць навуковыя прынцыпы і методыку падрыхтоўкі тэкстаў да друку. Пасля збораў песень З. Далэнгі-Хадакоўскага гэта — найбольш раннія фіксацыі вуснай народнай творчасці беларусаў. У рукапісе знаходзяцца таксама чатыры арыгінальныя беларускія казкі і 93 загадкі, якія адсутнічаюць у друкаваных зборніках Чачота.

Другі, таксама знойдзены намі, рукапіс Чачота змяшчае частку матэрыялаў яго апошняй друкаванай кнігі, выдадзенай у 1846 г. Тут — невялікі беларускі слоўнічак, які налічвае 129 слоў з польскімі і рускімі эквівалентамі, прыказкі і прымаўкі, якіх амаль удвая больш (250), чым у кнізе (130), параўнанні, этымалагічныя нататкі, прадмова да зборніка ў трох варыянтах, прытым два першыя ўяўляюць больш поўны нарыс пра беларускую мову і песні, чым трэці (скарочаны) варыянт, які супадае з друкаваным.

Частку запісаў наднёманскіх песень (71 беларускую і 8 польскіх) нам удалося знайсці ў Цэнтральным дзяржаўным гістарычным архіве Літвы. У адрозненне ад зборніка наддзвінскіх песень, які складаецца пераважна з запісаў карэспандэнтаў, ён цалкам запісаны самім Чачотам і мае загаловак “Вясковыя песні”. Кожны аркуш падзелены на дзве часткі: злева змешчаны тэкст беларускай песні, справа — яе польскі пераклад. З наднёманскага зборніка не апублікаваны ў арыгінале 60 песень.

Калі Чачот сабраў ладную колькасць песень, ён прыступіў да выдання сваёй першай кніжкі — “Вясковыя песні з-над Нёмана”, якая выйшла ў 1837 г. у Вільні. Усе песні надрукаваны ў ёй у перакладзе на польскую мову, каб, як адзначае Чачот у прадмове, іх чыталі і спявалі самі прыгоннікі, што пагарджалі “мужыцкай” мовай. Прадмова завяршаецца думкай пра утапічны класавы мір паміж панамі і сялянамі. Упершыню ў беларускай фалькларыстыцы тут робіцца спроба вылучыць жанры беларускіх песень. Гэты зборнік Чачот паслаў у Парыж Міцкевічу, які “чытаў яго з хваляваннем у мінуты адзіноты і настальгіі”. Чачот прызнаецца ў сваёй даўняй мары, каб “народныя песні былі аздоблены музыкай вядомых кампазітараў і спяваліся б добрымі галасамі ў маёнтках”. Мара яго здзейснілася: Манюшка, які высока цаніў Чачота, неўзабаве напісаў цудоўную музыку на словы дзевятнаццаці народных песень з яго зборнікаў.

Сабраўшы ў Лепелі нямала мясцовых песень, фалькларыст выдае ў Вільні другую кніжку — “Песні вясковыя з-над Нёмана і Дзвіны” (1839). А у прадмове да трэцяй — “Вясковыя песні з-над Дзвіны” (1840) Чачот з болям у сэрцы звяртаецца да простага люду: “Калі ж, браты, чытаць будзеце, калі даведаецеся, што мы вам неслі каласы і кветкі, якія мы ўзялі з вашай нівы?” І далей ён спадзяецца, што калі-небудзь тыя ўбачаць гэты дар,

а сёння няхай пазнаюць яго эксплуататары, “на якіх іх (сялян) праца ззяе”, што і сялянам уласцівы такія ж тонкія і глыбокія пачуцці, “што мы ўсе агульнай маткі дзеці”. Далей аўтар ускрывае эксплуататарскую сутнасць прыгоннікаў і турбуецца пра лёс працоўнага люду. Гарэлка, піша Чачот, — згуба для мужыкоў і крыніца нажывы для паноў: “Першы грош з гарэлкі, кажа памешчык, аканом, першае зло, кажа кожны разважлівы чалавек”. Цікавыя нататкі зроблены Чачотам да дзіцячых песень. Ён падкрэслівае вартае жалю існаванне вясковых дзяцей і проціпастаўляе яго бляску панскага двара. Ён нагадвае, што яны, такія дробныя, кволья, “павінны будуць араць і баранаваць для ўладара... Дзіцячыя песні пелі над нашымі калыскамі іх мамкі, пакідаючы сваіх дзяцей на чужую апеку і гэтымі песнямі просячы для нас блаславення. Прашу не грэбаваць гэтымі песнямі”. Такія заклікі рабілі добрую справу, хоць і не заўсёды траплялі да розумаў і сэрцаў землеўласнікаў.

Працаваць у Лепелі было ўсё цяжэй: здароўе пагаршалася. Чачот імкнецца быць бліжэй да родных мясцін і ў 1841 г. пераязджае ў Шчорсы, дзе працуе бібліятэкарам у А. Храптовіча, а пасля яго смерці — у Бортнікі да сваіх знаёмых, Слізняў. У 1844 г. выходзіць яго кніжка “Вясковыя песні з-над Нёмана і Дзвіны”, у якую ён упершыню ўключыў 20 песень у арыгінале. Акрамя іх Чачот змясціў тут “песні ўласныя, якія выконваюцца пасялянску, з перакладам”.

Ён марыў, каб і яго ўласныя песні трапілі ў народ, закранулі сэрцы паноў, павярнулі б іх бліжэй да прыгонных і “разам з тым спрыялі б прагрэсу маралі гэтых працавітых землякоў”. Падобную думку пра народнасць твораў паэта выказаў і Адам Міцкевіч: “Пускай у свет свае песні безыменнымі і не друкуй, а калі яны вернуцца да цябе, тады толькі пазнаеш, што яны прыжыліся”.

Прадмова да гэтага зборніка ў параўнанні з папярэднімі напісана больш грунтоўна і тычыцца ў асноўным праблемы зберажэння старажытных беларускіх абрадаў і песень. Вялікае месца адведзена тут агляду літаратуры пра становішча сялян і пра нямэтазгоднасць прыгону. Чачот лічыць вусную паэзію сапраўднай народнай, бо “ў старажытныя вякі была агульнай усім нашым продкам; таму яна павінна была быць вартай увагі нават тых, якія не хацелі б нічога добрага бачыць у тым, што ёсць толькі вясковае, сялянскае. Нашым сялянам мы абавязаны зберажэннем старажытных абрадаў і песень. І за гэта мы павінны быць ім удзячныя”. Чачот высока ставіў народную паэзію, яе мастацкія якасці і адзначаў яе асаблівую прывабнасць, наватарства формы і лаканізм у перадачы пачуццяў, “чаго не знаходзім мы ў нашых салонных пісьменнікаў”.

Наступная кніжка Я. Чачота — “Вясковыя песні з-над Нёмана, Дняпра і Днястра” (1845) — змяшчае 80 беларускіх і ўкраінскіх песень, а апошняя, шостая — “Вясковыя песні з-над Нёмана і Дзвіны, некаторыя прыказкі

і ідыятызмы”⁸ (1846) — 99 песень у арыгінале і адну Чачотаву ўласную на беларускай мове “Да мілых мужычкоў”. У адрозненне ад папярэдніх шостая кніжка ўяўляе сабой першы друкаваны збор арыгінальных беларускіх народных песень з больш дэталёвай класіфікацыяй матэрыялу, змястоўнымі заўвагамі і этнаграфічнымі звесткамі. У разгорнутай прадмове Чачот знаёміць са сваімі прынцыпамі выяўлення, назапашвання фальклорных твораў, складання збораў і, што асабліва важна, намячае праграму збірання і вывучэння фальклорнага, этнаграфічнага і моўнага матэрыялу беларускага народа, які, на яго думку, захаван славянскасць у чыстым выглядзе. Гэтай прадмовай Чачот як бы падводзіць вынік сваёй фалькларыстычнай дзейнасці і канстатаваў: “Рэкамендую гэту маю працу добразычлівай прыхільнасці чалавечых сэрцаў чытачоў, чулых да лёсу сялян, і ласкавай увазе даследчыкаў славянства”. Услед за Вукам Караджычам, які выдаў адначасова сербскія песні, граматыку і слоўнік сербскай мовы, Чачот даводзіць, што неабходна зрабіць тое самае ў сябе і беларусам. Ён шкадуе, што дагэтуль беларуская мова не знайшла свайго даследчыка, у той час як невялікія славянскія народы на захадзе яшчэ ў канцы XVI ст. мелі свае граматыкі і слоўнікі.

Вось чаму ён піша: “Іменна цяпер час узнагародзіць гэта занябанне мінулых вякоў і ўзяцца за складанне граматыкі і слоўніка крывіцкага дыялекту, пакуль яшчэ за невялікім выключэннем ён захаван у сваёй чысціні”. Але ў той самай прадмове ён мусіць сказаць, што для гэтага ў яго не хапае сіл. Чачот заклікаў, пакуль не позна, сабраць усе скарбы духоўнай і матэрыяльнай культуры беларускага народа, інакш нашчадкі будуць папракаць нас, як мы,— заўважаў ён,— папракаем мінулых хранікёраў, якія не сабралі ўсяго гэтага і пра гэта “толькі мімаходзь упамінаюць”. Такую працу ён лічыў абавязкам кожнага перад сваімі нашчадкамі.

Уклад Яна Чачота ў беларускую фалькларыстыку сапраўды бязмерны. Сабраны ім фальклорны матэрыял пераўзыходзіць усё, што было сабрана (як па колькасці, так і па якасці) усімі нашымі фалькларыстамі першай паловы XIX ст. Ён цалкам запісаны непасрэдна ад інфарматараў, а не запазычаны з друкаваных крыніц.

Свой жыццёвы шлях збіральнік і даследчык закончыў амаль адначасова з творчым: у 1846 г. выйшла ў свет яго апошняя кніжка, а 1 жніўня 1847 г. ён памёр у Друскеніках і быў пахаваны непадалёку, у вёсцы Ротніца.

⁸ Ужывалася ў сэнсе “ідэматызмы”.

“ДЛЯ БУДУЧЫХ ДАСЛЕДНІКАЎ СЛАВЯНШЧЫНЫ”

Цікавасць да беларускай мовы і яе вывучэнне пачынаецца ў XIX ст., калі вызначаецца тэндэнцыя выразнага размежавання славянскіх моваў і этнасаў. Канец XVIII – пачатак XIX ст. характарызуецца фарміраваннем нацыянальнай самасвядомасці славянскіх народаў і звязанай з ёю цікавасцю да сваёй гісторыі. Адным з праяўленняў нацыянальна-патрыятычнага руху славянскіх народаў з’явіўся славянскі фалькларызм, які выступаў як зброя палітыкі і барацьбы за захаванне народнай годнасці. Адначасова са зборам і вывучэннем вуснай народнай паэзіі і стварэннем на яе аснове твораў у народным стылі асабліва цікавасць праяўляецца да народнай мовы — праводзіцца збор і публікацыя дыялектнай лексікі, укладанне рознага тыпу рэгіянальных слоўнікаў.

У ліку першых, хто прызнаваў беларускую мову як самастойную, назеленую нацыянальна-спецыфічнымі рысамі і асаблівасцямі ў галіне фанетыкі, граматыкі і лексікі, быў ураджэнец Беларусі, адзін з пачынальнікаў славістычнай навукі Зарыян Далэнга-Хадакоўскі (Адам Чарноцкі). Ён першы вызначыў і арэал яе распаўсюджвання. Услед за Хадакоўскім і пад яго непасрэдным уплывам цікавасць да беларускай мовы выказалі расійскія вучоныя К. Калайдовіч, П. Кепен, І. Лабойка, І. Бадзянскі, чэшскія вучоны П.-І. Шафарык, якія таксама лічылі беларускую мову самастойнай. Гэты пералік можна было б прадоўжыць.

Да выдатнай плеяды славянскага адраджэння належаў Ян Антон Чачот (1796–1847). Яго заповітай марай было стварэнне слоўніка і граматыкі беларускай мовы, руплівым збіральнікам скарбаў і энергічным папулярызатарам якой ён з’яўляўся. “Іншыя дыялекты славянскага паходжання — больш шчаслівыя, бо нават такія, як, напрыклад, краінскі, краацкі і далмацкі, кожны з якіх паасобку не налічвае і трохсот тысяч жыхароў, што гавораць на ім., маюць свае граматыкі і слоўнікі. Тут наадварот, крывіцкае племя, якое налічвае некалькі мільёнаў насельніцтва, не мае нічога болей, апрача катэхізіса, выдадзенага нядаўна ў Віленскай епархіяльнай друкарні”¹ — са шкадаваннем адзначаў Чачот. Збіраючы і ўсебакова разглядаючы народныя песні, што складала асноўную мэту яго фалькларыстычнай дзейнасці, Чачот праводзіў назіранні над асаблівасцямі мовы, якія яму “ў гэтых адносінах сустракаліся”, каб стварыць агульны нарыс беларускай мовы, які “для будучых даследнікаў славяншчыны” з’явіўся б добрай пад-

¹ Czeczot J. Piosnki wieśniacze z nad Niemna i Dźwiny, niektóre przysłowia i idiotyzmy. Wilno, 1846. S. XXXIII.

могай у іх даследаваннях. Поўнае ж вывучэнне беларускай мовы, на якой яшчэ пры памяці аўтара “любiлі гаварыць і старыя паны памiж сабой і на якой яшчэ цяпер гавораць паны і аканомы з сялянамі, на якой некалі пісалі ў нас дзяржаўныя акты, цалкам ляжа, — спадзяваўся Чачот, — на плечы нейкага здольнага чалавека, можа, селяніна, які, атрымаўшы веды, больш глыбока разгледзіць добра вядомую яму мову”².

Дзеля гэтага, лічыў Чачот, трэба запісваць назвы жыллёвых і гаспадарчых збудаванняў, хатняга начыння, страў, творы вуснай народнай творчасці, асобныя трапныя народныя словы і выразы, якія, на яго думку, “маглі б памножыць багацце не толькі літаратурнай мовы, але паслужылі б крыніцай у справе вывучэння і атрымання больш поўных і сталых высноў аб характары паходжання мовы”³. Ён звяртае ўвагу на неабходнасць занатоўвання этнаграфічных дадзеных (пра што адзначалася яшчэ ў інструкцыі па збору народазнаўчых матэрыялаў Віленскага універсітэта, падрыхтаванай пры яго ўдзеле Таварыствам філаматаў, куды ўваходзіў і Чачот), у прыватнасці, прыёмаў прыгатавання сялянскага хлеба, ужыванага ў розных мясцовасцях і ў розныя поры года. Гэта, як лічыў Чачот, засяродзіла б увагу не толькі даследчыкаў мовы і “было б больш карысным для сучаснікаў, чым калекцыя каштоўных мінералаў”⁴. Наогул, Чачот заклікаў сабраць усе скарбы духоўнай і матэрыяльнай культуры, “каб нашчадкі нашы не папракалі нас, як мы папракаем мінулых хранікёраў, якія не сабралі ўсяго гэтага і аб чым толькі мімаходзь упамінаюць”⁵.

Чачот адным з першых у беларускім мовазнаўстве (услед за З. Далэнгам-Хадакоўскім) зрабіў кароткае і неблагое для таго часу апісанне беларускай мовы, дадаўшы да яго слоўнічак “Некаторых крывіцкіх ідыём (уласнаназваў) з Навагрудскага павета, а таксама асобных слоў, што розняцца па значэнні са словамі іншых славянскіх моваў”⁶. У грунтоўнай і разгорнутай прадмове да сваёй 6, апошняй, кніжкі “Песень з-над Нёмана і Дзвіны” ён намячае праграму збірання і вывучэння беларускага фальклорнага, моўнага і этнаграфічнага матэрыялу, які, на яго думку, “захаваў славянскасць у чыстым выглядзе”. Прыступаючы да апісання беларускай мовы, ён вызначае яе месца сярод іншых славянскіх. “Крывіцкі дыялект, — піша ён, — прамежкавы паміж польскім, рускім і ўкраінскім. Украінскі, ці палянскі, па будове сваёй і даўжыні галосных больш падобны да польскага, крывіцкі — да рускага”⁷. Далей ідзе даволі падрабязная характарыстыка

² Czeczot J. Piosnki wieśniacze... S. XXIV.

³ Тамсама. С. VI.

⁴ Тамсама. С. XXXII.

⁵ Тамсама.

⁶ Тамсама. С. 69–96.

⁷ Тамсама. С. VII.

гукаў і граматычнага складу беларускай мовы ў параўнанні з адпаведнымі ўзроўнямі польскай і рускай моваў. Звяртаючы ўвагу на фанетычныя і лексічныя адрозненні паміж гаворкамі беларускай дыялектнай мовы, ён спрабуе растлумачыць прычыну іх узнікнення. “Што ж казаць пра вымаўленне слоў, калі ў пісьмовых мовах, узятых у пэўныя правілы, столькі ёсць адрозненняў не толькі ў жывой, але і ў друкаванай мове. Нічога дзіўнага тады, што крывіцкі дыялект, без правілаў, непісьмовы, мае не толькі ў кожным павеце, але ў кожнай, можа, вёсцы нейкае асобае вымаўленне і ўласцівыя яму словы”⁸.

Закранаючы пытанні арфаграфіі, Чачот адзначае, што гэта справа даволі далікатная, хоць, на першы погляд, “як здавалася б, занадта лёгкая і малаважная”. Для параўнання, звяртаючыся да гісторыі польскага правапісу, Чачот адзначае, што “і ў польскай мове не маем сталай арфаграфіі: як хто хоча ці ўмее, так і піша. А таму — зазначае Чачот — як сам правапіс уплывае на змяненні, нават да непазнавальнасці, чалавечай мовы, могуць служыць доказам адрозненні прастанароднай мовы ад пісьмовай”⁹. Ён звяртае ўвагу і на тое, што “пры ўстанаўленні правілаў правапісу, якія не так лёгка выпрацаваць, трэба дбаць і пра карані слоў”¹⁰. Таму, уважаючы яшчэ некрануты, сыры матэрыял беларускай мовы, даследчык паказвае складанасць вырашэння гэтай праблемы і пакідае яе “для развагі будучаму граматысту, які, шырэй агледзеўшы асаблівасці гэтага дыялекту, зможа абдумаць якія-небудзь грунтоўныя правілы”. І хоць правапіс, у якім “як вымаўляюць, так і пішуць”, Чачот лічыць самым дасканалым, аднак, паколькі, на яго думку, “немагчыма, каб які-небудзь з правапісаў прыйшоў да гэтай дасканаласці, то чым болей будучы граматыст здолее ашчаджаць вымаўленне на пісьме і бліжэй да яго дастасавацца, тым большая будзе як яго праца, так і заслуга”¹¹. Але Чачот усведамляў, што ва ўмовах новай беларускай літаратурнай мовы, якая толькі зараджаецца, цяжка яшчэ гаварыць аб выпрацоўцы якога-небудзь больш-менш дасканаллага правапісу. У сувязі з гэтым ён прапанаваў, па сутнасці, сумясціць у ім фанетычныя і этымолага-марфалагічныя прынцыпы, якія сам імкнуўся выкарыстоўваць пры напісанні сваіх беларускіх вершаў¹².

Чачот стаяў каля вытокаў беларускай дыялекталогіі. Збіраючы фальклор паўночна-заходняй дыялектнай зоны (Навагрудак, Ліда і інш.) паўднёва-заходняга дыялекту, ён заўважаў яго адрозненні ад гаворак полацкай групы (Полацк, Лепель, Заазер’е, Бабынічы, Сялявы, Чашнікі) паўночна-заход-

⁸ Czeczot J. Piosnki wieśniacze... S. XVII.

⁹ Тамсама. С. XVIII.

¹⁰ Тамсама. С. XXI.

¹¹ Тамсама. С. XXI–XXII.

¹² Крамко І. І. Чачот Ян // Беларуская мова: Энцыкл. Мн., 1994. С. 612.

няга дыялекту, у сувязі з чым пісаў, што кожны з гэтых моўных арэалаў у сваю чаргу “мае не толькі ў кожным павеце, але ў кожнай, мабыць, вёсцы, нейкае асобнае вымаўленне і ўласцівыя яму словы”¹³. Так, у запісах, зробленых у Навагрудскім і Лідскім паветах, Чачот адзначае недысімілятыўнае яканне: “галосны [a] вымаўляецца тут выразна пасля мяккіх зычных (з’амл’а, з’амл’ею), прыстаўны гук [г] у пачатку слова перад націскным і ненаціскным галосным [a], [y] (гарáц’, гúліца), варыянты канчаткаў формаў інфінітыва дзеясловаў (jes’ц’ і jes’ці), а таксама вымаўленне галоснага [o] пасля мяккіх зычных (сонц’о, кол’к’о)”. У запісах жа Лепельскага павета Чачот адзначае дысімілятыўнае аканне, якое тут збліжаецца з недысімілятыўным аканнем (“дзе вельмі любяць “а”, напрыклад: вадá, вадз’é, вадú, вады; травá, травы; ц’абé, м’ан’é), дысімілятыўнае яканне (“звужаюць “е”, напрыклад: з’іемл’á, п’іравоз, ц’іраз) або часам на месцы “а” ахвотна ўжываюць “ы” (напрыклад: с’цежычка, вышываіць)”) ¹⁴. Імкнучыся прывесці мову вуснай народнай творчасці да пэўнага стандарту, адшліфаваць яе ў нейкай ступені, як гэта адбываецца з рознымі стылямі літаратурнай мовы яе нацыянальнага перыяду, Чачот надае ёй рысы пераважна народнага навагрудскага дыялекту.

Мова Чачота, асабліва яго пераклады твораў вуснай народнай паэзіі раскрываюць некаторыя асаблівасці беларуска-польскіх моўных кантактаў у галіне фанетыкі, марфалогіі і лексікі. Так, спалучэнні śl, śń пад уплывам беларускай мовы набываюць форму szl, szn (параўн.: *ślać* і *szlać*: *Szle do niej posły z darami*; *poszłę miód księdzu*; *poszlij swojego anioła*). З іншых рыс беларускай мовы, якія адбіліся ў перакладах Чачота на польскую мову, назіраецца страта аднаго з гукаў у збегу зычных (*gardło* на *garło*) і ва ўскосных склонах назоўнікаў (*garnek* на *garca*), назоўнік *kiszeń* пад уплывам беларускай мовы замяняецца на *kiszenia*. У перакладах Чачота беларускіх песень на польскую мову сустракаем нямала лексічных беларусізмаў. Сярод іх: бедненькі (*Nic nie widać biednieńkiemu*), бусяць (*Jaś busia* і *busia*, *Wykręca się Zosia*), цяцера (*Przez me podwórze Cieciera leciała*), цямнота (*a ciemnota głęboka z przed oka dzień wyrzywa*), глум (*Niech nie będzie głumu Zdrowia i rozumu*), гляк (*dobywa wina z hlaka*), надта (*duch gdy wleci nadto do góry*), погань (*Czem jej prodky byli znaczne, gdy przed nimi pohań nikła*), покуць (*Sadźmy, sadźmy na pokuci*), паліца (*Towary na policach uczenie złożone*), пароша (*Ani psa, ani poroszy*), тычынка (*Haczyk złoty, a tyczynka*), а таксама: шкадаваць, адказ, верашчака, дзюбаты, зык, прыспешваць і інш. Паэтычная творчасць і аналітычная дзейнасць Яна Чачота раскрываюць асаблівасці кантактаў паміж асобнымі дыялектамі (паўднёва-заходнім і паўночнаўсходнім) адной (беларускай) мовы і паміж суседнімі мовамі (беларускай і

¹³ Czeczot J. Piosnki wieśniacze... S. XVII.

¹⁴ Тамсама.

польскай), у якіх рашаючую ролю адыгрывае субстрат. Улік яго ўплыву спрыяе адказу на пытанні аб ступені пранікальнасці розных узроўняў моўнай сістэмы, у якой ступені і пры якіх умовах; якія колькасныя межы магчымага ўспрымання “чужых” элементаў без небяспекі страты дадзенай сістэмай сваёй спецыфікі; ці дапамагае пры сутыкненні моваў структурнае падабенства іх змяшэнню; якія псіхалінгвістычныя перадумовы кантамінацыі для асобнага гаворачага і для калектыву ў цэлым; якую ролю адыгрывае ў гэтым працэсе родная мова?

У асобе Чачота як білінгва і яго творчай дзейнасці мы назіраем з’явы ўнутрымоўных і міжмоўных працэсаў сацыяльнай і культурнай значнасці. Асабліваю актуальнасць яны набываюць у нашы дні.

Іван Крамко

СПАДЧЫНА ЯНА ЧАЧОТА ЯК ВЫТОК БЕЛАРУСКАГА МОВАЗНАЎСТВА

Напомнім, што 40-я гады XIX ст., калі Ян Чачот парадаваў навуковы свет сваімі “Песенькамі вясковымі”, гэта быў час, калі на Беларусі пасля яе захопу Расіяй у выніку падзелаў Рэчы Паспалітай вельмі шчыльна сутыкнуліся інтарэсы дзвюх каланізатарскіх дзяржаў. Да таго часу было падаўлена царызмам паўстанне Т. Касцюшкі і паўстанне 1830 г. Царызм узмацніў русіфікацыю захопленага краю. Але ў выніку прабуджацца пачала і трэцяя сіла — мясцовы патрыятызм, беларускі, які ў далейшым прывядзе аж да ўтварэння Беларускай дзяржавы. Гэты патрыятычны рух 40-х гг. быў глебай, на якой вырасталі паўстанцы 60-х гг., К. Каліноўскі. Усе тры палітычныя сілы, кожная са сваёй мэтай, пачалі інтэнсіўна збіраць беларускі фальклор, вывучаць гісторыю і мову беларусаў.

Толькі ў канцы XIX ст. з’явіцца першыя ґрунтоўныя працы па мове беларусаў. Гэта “Обзор звуков и форм белорусской речи” (М., 1886) і “Западнорусские переводы псалтыри в XV–XVII веках” (Варшава, 1896) Я. Карскага і ў пачатку нашага стагоддзя яго ж “Белорусы”. А ў першай палавіне XIX ст. былі, уласна кажучы, толькі подступы да вывучэння беларускай мовы, толькі асобныя заўвагі, пераважна фалькларыстаў, пра вытокі яе. Заўвагі гэтыя часам павярхоўныя, дылетанцкія, часам тэндэнцыйныя, як Грэча, напрыклад. Але былі і аб’ектыўныя погляды і выказванні, якія пракладвалі дарогу аб’ектыўнаму, навуковаму асвятленню пытанняў беларускай мовы. Гэта і думкі польскага лінгвіста С. Ліндэ ў яго працы “Аб Статуце Літоўскім...” (Варшава, 1816), і чэха П.-І. Шафарыка (Славянскі народапіс. 1842), і шэрагу расійскіх даследчыкаў (К. Калайдовіч, М. Надзеждзін і інш.).

Але гэта ўсё былі не беларусы. У сваёй працы “О белорусском наречии” (Труды Общества любителей российской словесности. 1822. Кн. 1. Ч. 1.) Калайдовіч нават зрабіў заўвагу, што мэтай яго артыкула было “обратить на столь важный предмет внимание самих белорусцев, которые вернее и лучше могут исследовать свое наречие”.

У ліку першых з гэтых беларусаў і быў Ян Чачот. Пра яго ўклад у беларусістыку Я. Карскі сказаў: “Характеристика белорусского наречия сделана даже значительно обстоятельнее, нежели у Шафарика... Вообще в этом томике [Песенькі вясковыя. Вільня, 1846 — *І. К.*] очень много ценных сведений, не утративших своего значения до сих пор”. Гэта напісана Карскім у 1903 г. (Белорусы. Т. 1). Можна ўявіць, як успрымалася зробленае Чачотам яго ж сучаснікамі, калі Карскі так высока ацаніў яго працу аж праз паўстагоддзя.

Дык што ж у галіне беларускага мовазнаўства зрабіў Ян Чачот? Спачатку неабходна адзначыць, што жыццёвы лёс даў яму магчымасць добра ведаць абодва асноўныя масівы беларускіх гаворак, бо на Навагрудчыне ён нарадзіўся, а на Лепельшчыне працаваў.

Пра тэрміны. Беларускаю мову Чачот называе ў пераважнай большасці выпадкаў *дыялектам крывіцкім*. Успомнім, што ў 40-я гг. XIX ст. не існавала агульнапрынятага тэрміна для абазначэння насельнікаў сучаснай Беларусі. В. Дунін-Марцінкевіч называў сябе ліцвінам, а сваіх сяброў з Віцебшчыны называў беларусамі. Ліцвінскасць навагрудцы трымалі моцна. Успомнім і А. Міцкевіча з яго “О, Литво, ойчызно моя!”. Успомнім таксама, што падараваны царом тэрмін “Белорусские губернии” афіцыйна ў 1842 г. быў забаронены, заменены на “Северо-Западный край”. А Чачоту, які глядзеў на Беларусь як на адно цэлае, патрэбен быў адзін тэрмін. Магчыма менавіта гэта падштурхнула яго ўзяць выкарыстаны Нарбутам тэрмін *крывіцкі*. Важна тое, што Чачот пад крывіцкім дыялектам (часам раўназначна ўжывае і тэрміны *язык і мова*) разумее ўсю сукупнасць беларускіх гаворак як штосьці цэлае. А ставіць ён гэты крывіцкі дыялект нароўні з польскім, рускім і ўкраінскім: “дыялект крывіцкі з’яўляецца сярэднім паміж польскім, рускім і ўкраінскім. Украінскі, або палянскі, па сваёй будове і меладычнасці (*iloczasie*) больш падобны да польскага, а крывіцкі да рускага” (Песенькі вясковыя. 1844. С. VII). Заўважым, што такое вызначэнне месца для беларускай мовы было зроблена Чачотам тады, калі яго сучаснікі (да прыкладу, А. Рыпінскі) залічалі беларускаю мову да дыялектаў польскай мовы, а імперская царская навука даводзіла, што гэта толькі “наречие” рускай мовы.

Сваім чытачам Чачот напамінае, што наша мова калісь мела лепшую долю, чым сёння, што на ёй “жыўшыя яшчэ на нашай памяці пажылыя паны паміж сабой гаварыць любілі, ёю дагэтуль гавораць паны і аканомы з вяс-

коўцамі, на ёй калісь у нас пісаліся ўрадавыя дакументы” (с.V). Тут прагледваецца сум па страчаным.

Яшчэ большы сум авалодвае Чачотам, калі ён параўноўвае лёс нашай мовы з лёсам моваў яшчэ меншых народаў: “Іншыя дыялекты славянскага паходжання больш шчаслівыя, бо нават тыя, якія, як, напрыклад, краінскі, краацкі і далмацкі, да трох разоў па сто тысяч кожны паасобку не налічвае гаворачых на іх жыхароў, паводле сведчання Ліндэ, маюць свае граматыкі і слоўнікі, і гэта ў гады 1584, 1595 і 1670. Мы ж, племя крывіцкае, якое некалькі мільёнаў людзей налічвае, не маем нічога, апроча катэхізіса, нядаўна выдадзенага ў Віленскай дыяцэзіяльнай друкарні” (с. XXXIII). І наогул з-за ўмоў яе функцыянавання “мова дыялекту крывіцкага ўнутрана і знешне вельмі недасканалая, хоць вяскоўцы нашы надзвычай любяць на ім размаўляць... Разам з тым як паняццяў і ўяўленняў маюць вельмі мала, так і слоў вялікі недахоп. Вясковец наш не ведае слоў: *пачуцце, паняцце, чалавечнасць, дабрачыннасць, гасціннасць, удзячнасць*; ён скажа: *чую, разумею, добры чалавек, трэба даць беднаму, трэба гасця пачаставаць, дзякуй*, і кожнае паняцце не назоўнікам, а дзеясловам часцей назаве... Відавочна вялікая абмежаванасць мовы, а часта і самога паняцця” (с. IX). Чачот разумее, што вінаваты ў гэтым лад жыцця.

Дык што ж у мовазнаўстве зрабіў Ян Чачот?

1. Бадай самае галоўнае, што, разглядаючы беларускую мову як цэльную структуру, Чачот выдзяляе ў ёй дзве асноўныя гаворкі: паўднёва-заходнюю і паўночна-ўсходнюю (наднёманскую і наддзвінскую). І гэта задоўга да таго, як будзе складзена Карскім “Этнографическая карта белорусского племени: Белорусские говоры” (1903). Пасля Чачота даследчыкі толькі дэталізавалі гэты падзел.

Да агульнабеларускіх фанетычных рысаў ён адносіць аканне (*агонь, акном*), дзеканне і цеканне (*дзень, ціхі*), пераход *л і в у ў* (*даў, у сяле*), наяўнасць прыстаўных зычных (*восень, вуліца*), нехарактэрнасць жывым беларускім гаворкам гука *ф* (*ахвіцэр*) і *г* выбухнога (*гарбуз*), асіміляцыйнае азванчэнне і аглушэнне (*збіты, с табою*), падваенне зычных (*вецце, каменне*) і некаторыя інш. З марфалагічных — варыянтнасць канчаткаў творнага склону (*маткаю, -ай*), роднага склону займеннікаў і прыметнікаў (*мае -ей, міленькае -ай*), адсутнасць часціцы *сь*, прыслоўі на *-учы(ючы)*. Адзначыў і дыялектнае размежаванне канчаткаў дзеясловаў першай асобы мн. ліку (*робім – робімо*), дысіміляцыйны характар акання і якання ў наддзвінскім дыялекце (*вісна, паночык*) і закрытасць націскных галосных у наднёманскім дыялекце (*дзяўке, панэ*), ужыванне парнага ліку і даўномінулага часу ў наднёманскім — *дзе назе, быў зрабіў* і інш.

Робячы заўвагу аб значнай варыянтнасці моўных з’яў ў беларускіх гаворках, Чачот адзначае, што варыянты ёсць і ў мовах пісьмовых, унарма-

ваных. Таму “нічога дзіўнага, што крывіцкі дыялект, будучы непісьмовым, неўнармаваным, мае не толькі ў кожным павеце, але і бадай у кожнай вёсцы якоесь спецыфічнае вымаўленне і адметныя словы” (с. XVIII).

2. Ян Чачот ставіць тэарэтычнае пытанне аб прынцыпах будучага беларускага правапісу, зрабіўшы папярэдняю заўвагу, што гэта надзвычай цяжкая справа. Ён зазначае, што сутнасць гэтай цяжкасці заключаецца ў немагчымасці прымірыць вымаўленне з этымалогіяй. Чачот бачыў, што “той правапіс дасканалы, згодна якому пішацца так, як і вымаўляецца, але неверагодна, каб які-небудзь правапіс прыйшоў да гэтай дасканаласці” (с. XXI). Ён працягвае: “Як, напрыклад, у крывіцкім дыялекце пісаць *вос*, калі ў іншых склонах вымаўляецца: *воза, возу?* або *вёс (wióźl)* калі ёсць *весьці, вязу*, або *параць*, калі ёсць *парадзіць, параджу?* Напэўна, лепей пісаць *воз, вёз, парадзь*, хаця вымаўляецца *с і ць* на канцы” (с. XX–XXI). “Пры ўстаўленні ... правапісу трэба клапаціцца і пра этымалогію”, — піша ён. Пакідаючы гэтую задачу будучаму больш падрыхтаванаму граматысту, сам Чачот “стараўся пісаць, не ставячы задачы ўсталяваць правапіс, пісаць так, як вымаўляецца” (с. XXI). Гэта яго тэарэтычныя разважанні. Ён, тым не менш, у сваіх беларускіх творах пісаў па прынцыпу “як чуецца” толькі галосныя, а зычныя пісаў, помнячы пра этымалогію. Па гэтай дарозе пайшлі і пазнейшыя нармалізатары нашай пісьмовай мовы — Б. Тарашкевіч і іншыя. Сваімі творамі Чачот даў узор практычнага беларускага правапісу, прычыніўся да выпрацоўкі нормаў беларускай літаратурнай мовы.

3. Ян Чачот паклаў пачатак нашай практычнай лексікаграфіі. У зборніку 1846 г. змешчаны аж тры тыпы слоўнікаў.

Першы — гэта невялікі (на 200 рээстравых слоў) “Слоўнік крывіцкіх слоў” (*Słownik wyrazów krewickich, mniej zrozumiałych, w tych się piosnkach znajdujących z tłumaczeniem*. С. 64–68). Ён пабудаваны па тыпу перакладнога з элементамі гняздовасці, дзе беларускія словы перакладаюцца на польскія. Напрыклад: *Abahnać, opędzać, abżeni, opędź; Chachoł, a, m czub*.

Другі — тлумачальны. Гэта “Некаторыя крывіцкія ідыёмы” (*Niektóre idyotyzy (własnonazwy) krewickie...* С. 63–96). Тут маем 231 рээстравае слова, а з унутрыгнездавымі іх намнога больш. Тлумачэнне даецца разгорнутае, апісальнае, часам у параўнаннях з іншымі мовамі. Напрыклад (у перакладзе): *Дуля, дулька*, і, ж. Грушкі, якія называюцца ў Літве па-крывіцку *дулямі*; па-польску таксама сорт грушак, або дуля земляная, што значыць рэпа лясная, сьвіняк. *Чэшск.* гдуле, пігва (*malum cydonium*). *Серб.* дуля, тое ж самае... *Расійск.* дуля, грушка” (с. 75).

Трэці слоўнічак — “Пагаворкі крывіцкія” (*Przysłowia Krewickie*. С. 106–120). Гэта слоўнік фразеалагічны, казалі б мы сёння. У ім прыводзіцца 130 пагаворак агульнага плана ў перакладзе на польскую мову або з тлумачэннем, нахштат: *Vaba s kalos — kalosam lachcej. Vaba z wozu — wozowi*

lżej (o odrzucającym łaskę jaka). Асобна даюцца яшчэ 15 “Пагаворак, прыстасаваных да свят” (як, напрыклад, *грамніца — зімы палавіца*), 40 “Канкрэтных выказаў і параўнанняў, якія могуць лічыцца за пагаворкі” (*лэстачкамі душу вынімаць; хто пытае, той не блудзіць*) і яшчэ 12 “Пагаворак польскіх, прыстасаваных да свят”. Разам гэта нядрэжны фразеалагічны слоўнік.

4. Ян Чачот адважыўся сказаць сваё слова і ў параўнальна-гістарычным мовазнаўстве, у пытанні аб паходжанні і ўзаемазалежнасці моваў. Сціпла адзначыўшы, што ён не лічыць сябе “ані вучоным, ані лінгвістам”, Чачот перасцерагае даследчыкаў ад павярхоўнага ці тэндэнцыйнага погляду на гэтую праблему, у прыватнасці, ад погляду ўра-славян на тое, што “быццам бы ўсе еўрапейскія мовы паходзяць ад славянскай”. Гэта ён абмяркоўвае ў артыкуле “Пажадальная заўвага этымолагам” (*Życzliwa dla etymologów uwaga*. С. 97–101). Ён піша: “Мне падаецца дзіўнай прэтэнзія тых, хто сцвярджае, што мова славянская з’яўляецца маткай мовы грэчаскай, лацінскай і многіх іншых, г. зн. амаль усіх еўрапейскіх моваў”. У гэтай заміланасці да славяншчыны “належала б... кіравацца прыродным... пачуццём меры ў славян і не выстаўляць сябе за даравальнікаў (*dawców*) мовы Дэмасфенам і Цыцэронам, якіх да гэтага часу нават не здолелі добра перакласці” (с. 100). Папярэджвае ён і ад ухілу ў процілеглы бок, калі даследчык, “убачыўшы павярхоўнае падабенства якога-небудзь з нашых слоў да лацінскага, нямецкага і г. д., тут жа абвяшчае яго нямецкім, лацінскім” (с. 99). Чачот робіць абсалютна правільную заўвагу, што “ў каго вышэйшая цывілізацыя, у таго і скарбніца мовы чалавечай, з якой бяруць іншыя, менш цывілізаваныя народы” (с. 93). І яшчэ адну прынцыповую заўвагу зрабіў Чачот па праблеме паходжання славянскіх моваў. Абапіраючыся на працу В. Маеўскага, які лічыць, што славянскія мовы паходзяць з санскрыту, ён піша: “...гэта намнога бліжэй да праўды... чым прыцягванне доказаў, што грэчаская, лацінская і многа іншых моваў паходзяць ад славянскай” (с. 102).

5. Аб актуальнасці распрацоўкі пытанняў беларускай мовы. Чачот добра разумеў становішча беларускай мовы паміж моцнай ў культурных адносінах польскай мовай і моцна падпёртай уладнымі структурамі рускай мовай. Адзначыўшы, што ў яго час адсутнічала пісьменнасць на беларускай мове, ён нават не бачыў перспектывы для развіцця літаратурнай формы нашай мовы, пісаў адносна “крывіцкага дыялекту”, што “прыходзіцца сумнявацца, ці сам ён зможа быць пісьмовым і самастойна развівацца” (с. XXXIV). Але сцвярджаў, што “Менавіта цяпер пара кампенсаваць тое занябанне мінулых вякоў і заняцца складаннем граматыкі і слоўніка крывіцкага дыялекту, пакуль, за малымі выключэннямі, ён з’яўляецца яшчэ чыстым, бо калі б захацелі вучыць сялян іншаму дыялекту, яны не зразумеюць яго ў дастатковай ступені, не маючы на сваім уласным растлумачаных слоў таго іншага” (с. XXXIII). Практычную мэтазгоднасць падрабязнага

збірання народнай беларускай лексікі Чачот бачыў і ў тым, што “некаторыя прыгожыя словы, уведзеныя ў польскую мову, павялічылі б без шкоды яе багацце” (с. VI). Гэтая лексіка магла б служыць і чыста навуковым мэтам для тых вучоных, хто займаецца пытаннем паходжання і крэўнымі сувязямі моваў.

Ян Чачот быў у ліку першых, хто паказаў, што канкрэтна трэба рабіць у распрацоўцы праблем беларусістыкі, быў адным з тых, на каго абапіраліся ў сваёй працы Я. Карскі і іншыя даследчыкі.

Тэрэза Голуб

ЯН ЧАЧОТ І ПРАБЛЕМЫ МУЗЕЙНАЙ ЭКСПАЗІЦЫІ

Імя Яна Чачота большасць з майго пакалення адкрывала для сябе ў школе. Тыя, хто абраў шлях навукі, папаўнялі веды аб гэтым таленавітым чалавеку ў вышэйшых навучальных установах і навукова-даследчых цэнтрах. На старонках беларускай літаратуры Яну Чачоту ўпершыню адвёў адпаведнае месца Максім Гарэцкі. Постаць Чачота як пісьменніка і фалькларыста атрымала ў падручніку даволі грунтоўную і вызначальную ацэнку. Гарэцкі, у прыватнасці, пісаў: “Значэнне Я. Чачота ў гісторыі нашае літаратуры, галоўным чынам, такое: 1) ён пабуджаў беларускасць; 2) ён першы сур’ёзна задумаўся над жыццём беларускага сялянства і паважна паставіў пытанне; 3) ён першы натуральным спосабам вывеў кніжную творчасць з народнай і зрабіў гэта ў беларускай мове (Баршчэўскі — у польскай), значыцца даў ёй нацыянальны грунт для далейшага развіцця”¹.

З часу выхаду першага выдання “Гісторыі беларускае літаратуры” прайшло пад восемдзесят год. За гэты перыяд беларускае і польскае літаратурна-разнаўства дасягнула вялікіх поспехаў у выяўленні і паглыбленым вывучэнні жыццёвага і творчага шляху Яна Чачота. Плёнам гэтай працы карыстаюцца студэнты, выкладчыкі, навуковыя супрацоўнікі самых розных устаноў. Музеязнаўцам навукова-даследчыя працы значна аблягчаюць пошукавы працэс па выяўленню крыніц захавання таго ці іншага гісторыка-літаратурнага помніка з мэтай яго выкарыстання ў экспазіцыі музея. Наяўнасць у музейных фондах рарытэтаў з’яўляецца асновай навуковай дзейнасці ўстановаў. Мажлівасць іх выкарыстання ў экспазіцыі робіць яе змястоўнай і цікавай, дазваляе напоўніць тую ці іншую тэму багатым духоўна-эстэтычным і нацыянальна-культурным зместам.

На вялікі жаль, прыходзіцца канстатаваць, што фонды Дзяржаўнага музея гісторыі беларускай літаратуры бедныя на літаратурныя помнікі сівай

¹ Гарэцкі М. Гісторыя беларускае літаратуры. Вільня, 1920. С. 72.

мінуўшчыны. Што тычыцца Яна Чачота, то тут захоўваецца толькі адна кніга пісьменніка “Песні сялянскія з-над Нёмана, Дняпра і Днястра” (Вільня, 1845). Адсутнічаюць у фондах і арыгінальныя рэчы Яна Чачота. Вынікі ж навуковых даследаванняў паказваюць на самыя розныя месцы іх бытнасці і, галоўным чынам, вядуць далёка за межы Беларусі: у Літву, Польшчу, Францыю. З вялікім хваляваннем даводзілася мне гартаць рукапісныя кнігі Яна Чачота у літаратурным Музеі імя Адама Міцкевіча ў Варшаве, чытаць лісты да Марыі Верашчака і яго папличнікаў у Музеі Адама Міцкевіча ў Парыжы. З прыемнасцю і эстэтычнай асалодай знаёмілася ў гэтых устано-вах, а таксама ў сховішчах Вільні, з друкаванымі выданнямі Яна Чачота. У такія моманты я адчувала дваякае пачуццё: радасць, што літаратурная спадчына Чачота хоць і параскідана па свеце, але захавалася, і шкадаванне, што гэтым багаццем абдзелена наша Беларусь.

Калі гаварыць аб ушанаванні памяці Яна Чачота, то беларускімі і польскімі літаратуразнаўцамі зроблена вельмі шмат і на высокім навуковым узроўні, чаго нельга сказаць пра музеязнаўцаў. У рэспубліцы няма манаграфічнага музея Яна Чачота, і стварэнне яго пакуль не плануецца. З любоўю, але даволі сціпла пра свайго земляка расказвае адзін са стэндаў гісторыка-краязнаўчага музея ў Карэлічах. У экспазіцыі Літаратурнага музея Адама Міцкевіча ў Навагрудку Ян Чачот прадстаўлены, галоўным чынам, як сябра паэта. На больш поўнае і шматбаковае асвятленне яго жыцця і творчасці музейнымі сродкамі застаецца толькі спадзявацца. Адказнасць у вырашэнні гэтай даволі складанай праблемы ляжыць перш за ўсё на кіраўніцтве Міністэрства культуры і Аб’яднання дзяржаўных літаратурных музеяў Рэспублікі Беларусь.

Перад супрацоўнікамі Дзяржаўнага музея гісторыі беларускай літаратуры (Мінск) таксама стаіць нялёгкая задача: годна прадставіць Яна Чачота ў асноўнай экспазіцыі. Паводле навуковай канцэпцыі музея адлюстраванне развіцця літаратурнага працэсу ў Беларусі пачынаецца з глыбокай старажытнасці (“залы міфалогіі”) і заканчваецца XX стагоддзем. Ян Чачот тут падаецца ў цесным гісторыка-літаратурным кантэксце. На дадзеным этапе супрацоўнікамі музея вядзецца настойлівая пошукавая работа, абмяркоўваецца мастацкае рашэнне, устанаўліваюцца кантакты з архівамі, музеямі, бібліятэкамі, фізічнымі асобамі... Карыстаючыся выпадкам, я звяртаюся да ўсіх прысутных з просьбай аказаць пасільную дапамогу ў папаўненні фондаў нашага музея экспанатамі, звязанымі з імем слаўнага сына беларускай зямлі Яна Чачота. Будзем удзячныя і за іншыя прапановы.

У гэтай сувязі хачу расказаць пра высакародны ўчынак студэнткі першага курса Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта Наталлі Дука. Аднаго разу Наташа разам з Вячаславам Рагойшам, якому як выкладчыку паведаміла аб тым, што ў яе ёсць прадметы Чачотавага роду, прыйшла ў музей. Сту-

дэнтка вырашыла іх нам падараваць, а Вячаслаў Пятровіч падказаў ёй ўстанову, дзе яны могуць знайсці прымяненне. Дзяўчына з хваляваннем дастала настольны падсвечнік, відэлец і частку металічнай разной пласцінкі ад насценнага падсвечніка. Вочы дзяўчыны свяціліся радасцю, а голас выдаваў яе душэўную ўзрушанасць, калі яна распавядала іх легенду.

Першыя дзве рэчы былі перададзены Наташы яе бабуляй Антанінай Дука (?–1996). Антаніна Віктараўна расказала ўнучцы, што падсвечнік і відэлец яна прынесла з чачотаўскага маёнтка (в. Задзвезя Баранавіцкага раёна), дзе ў дзесяцігадовым узросце працавала служанкай. Гэтыя прадметы яна знайшла сярод рэчаў, якія гаспадары аднеслі да разраду непрыгодных для ўжытку.

Шкада, што Наталля не запісала бабуліны ўспаміны, звязаныя з яе службай. Аднак сам факт беражлівага захоўвання праз усё жыццё прадметаў чачотаўскага роду сведчыць аб іх значнасці ў лёсе дзяўчынкі. У больш сталым узросце Антаніна Віктараўна, відаць, зразумела і іх нацыянальна-культурную каштоўнасць, што з'явілася галоўнай прычынай іх перадачы ўнучцы. Не ведала тады бабуля, што разам з рэчамі яна перадала ў спадчыну дзяўчынцы любоў і цікавасць да роднага краю, клапатлівыя адносіны да матэрыяльнай і духоўнай культуры свайго народа. Частку насценнага падсвечніка Наталля знайшла сама. Ёй было дванаццаць гадоў, калі ў вёсцы Варонча ішоў рамонт касцёла (1991), у якім хрысцілі Яна Чачота. Наташа любіла прыходзіць сюды і назіраць за ходам работы. Вось у выніку такой дзіцячай цікавасці ў дзяўчынкі і з'явіўся адзін з элементаў касцельнага падсвечніка.

Будзем спадзявацца, што добры пачын Наталлі Дука знойдзе свой працяг, а намер супрацоўнікаў Дзяржаўнага музея гісторыі беларускай літаратуры па ўшанаванню памяці Яна Чачота плённа рэалізуецца ў асноўнай экспазіцыі музея.

